

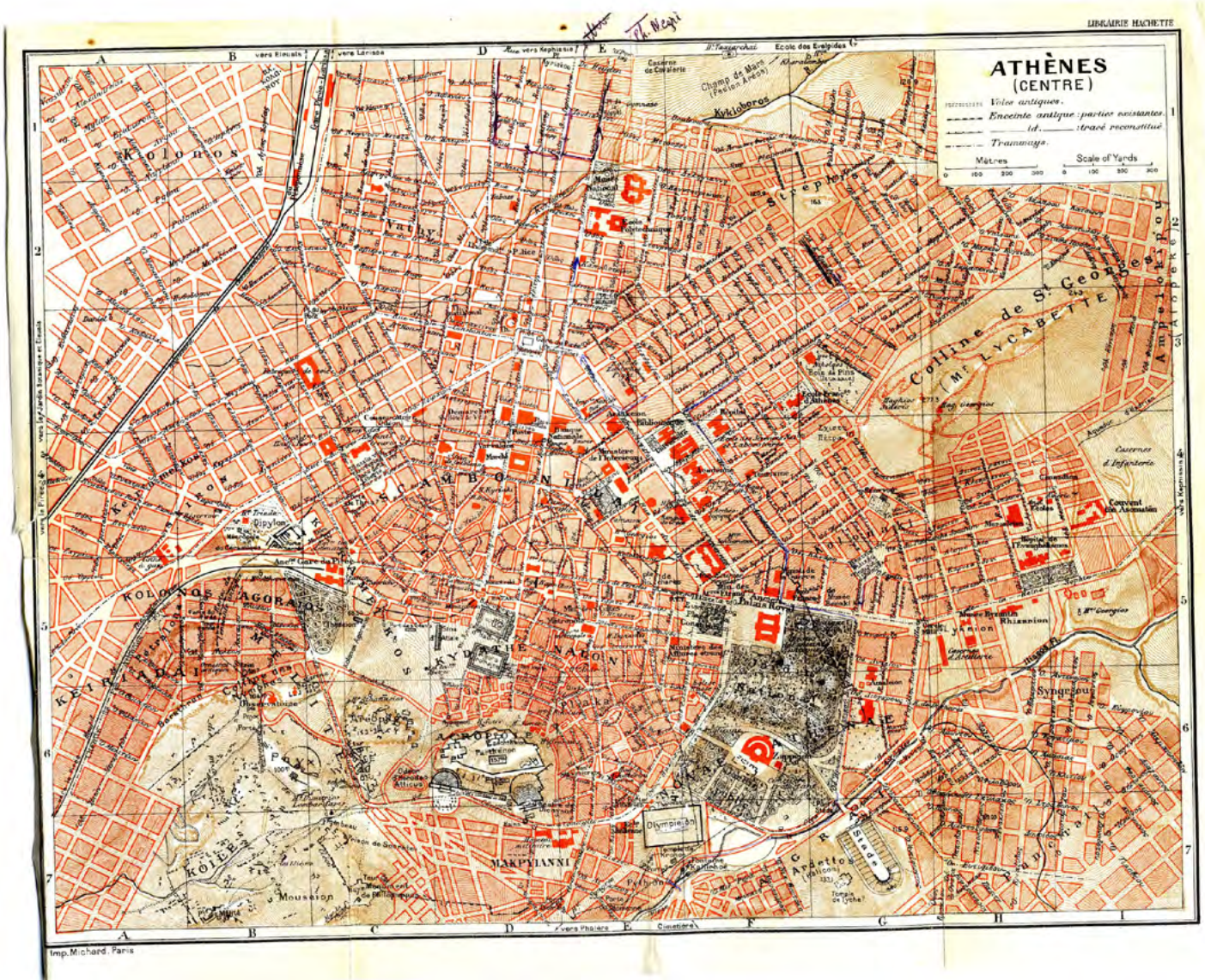
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1: Ο ΧΩΡΟΣ

Η εξωτερική μετανάστευση κατά τις δυο πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα, συνέπεια της σταφιδικής κρίσης και της πτώχευσης, του διεθνούς οικονομικού ελέγχου και της ήττας του 1897, οδήγησε σε σχετική στασιμότητα τον πληθυσμό των πόλεων ανάμεσα στις απογραφές του 1896 και του 1920 (με εξαίρεση τον Βόλο και εν μέρει την Ερμούπολη). Η αύξηση του πληθυσμού της πρωτεύουσας αποτελεί το βασικό χαρακτηριστικό του αστικού δικτύου των αρχών του 20ού αιώνα, που συνδέεται πλέον σιδηροδρομικώς και οδικώς και όχι μόνο ακτοπλοϊκώς²⁴. Την περίοδο του Μεσοπολέμου και κυρίως μετά το 1922, ο αστικός πληθυσμός όλης της χώρας σχεδόν διπλασιάστηκε: οι πόλεις άνω των 10.000 κατοίκων αντιπροσωπεύουν το 21,8% του συνολικού πληθυσμού το 1920, φτάνουν το 28,3% το 1928 (οπότε και καταγράφηκαν 41 πόλεις με πληθυσμό 10.000 κατοίκων και άνω) και μάλλον σταθεροποιούνται στο 29,2% μέχρι το 1940²⁵. Στην απογραφή του πληθυσμού του 1951 τα αστικά κέντρα αυξήθηκαν (υπάρχουν πλέον 74 πόλεις με 10.000 πληθυσμό και άνω), ως αποτέλεσμα των πληθυσμιακών μετακινήσεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής και ιδίως του Εμφυλίου. Εξάλλου, στη δεκαετία του 1950 η αύξηση των αστικών κέντρων συνεχίστηκε (φτάνουν τις 96 οι πόλεις με τουλάχιστον 10.000 κατοίκους), χάρη στην εσωτερική μετανάστευση αλλά και στη φυσική κίνηση του πληθυσμού (θετική πληθυσμιακή μεταβολή), αφού στις πόλεις και ιδίως στην Περιφέρεια Πρωτεύουσας συγκεντρώθηκε νεαρός πληθυσμός. Τέλος, μετά το 1960, η πρωτόγνωρη αστική ανάπτυξη της χώρας οδήγησε στην αλλαγή της αγροτικής της φυσιογνωμίας.

24 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, «Πόλεις και πολεοδομία», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Α: *Οι απαρχές 1900-1922*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 1999, σελ. 224-225.

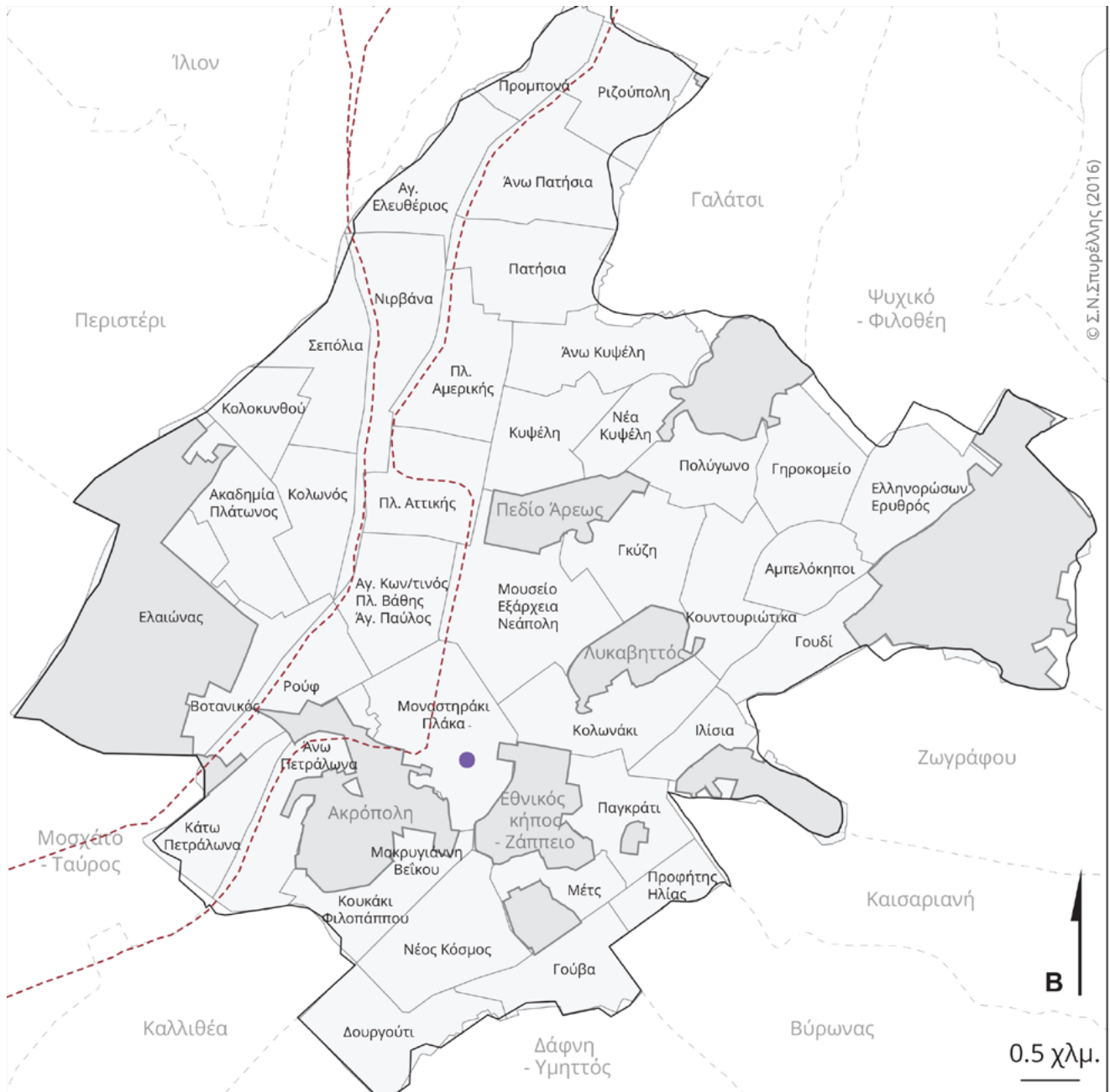
25 Χρήστος Λούκος, «Μικρές και μεγάλες πόλεις», στο Χρήστος Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ού αιώνα*, τόμ. Β: *Ο Μεσοπόλεμος 1922-1940*, Βιβλιόραμα, Αθήνα 2002, σελ. 133-140.

Χάρτης 1 Το κέντρο της Αθήνας

Πηγή: Les Guides bleus, Grèce, Librairie Hachette, Paris 1956

Χάρτης 2 Οι συνοικίες του Δήμου Αθηναίων

© Σ. Ν. Σπιρφέλλης (2016)

Οι συνοικίες του δήμου Αθηναίων

- Όρια δήμου Αθηναίων
- Όρια συνοικιών
- Χώροι πρασίνου, Αρχαιολογικοί χώροι
- Περιβάλλοντες δήμοι
- Ονόματα Συνοικιών
- Σιδηροδρομικό δίκτυο
- Μητρόπολη Αθηνών

Πηγή: <http://www.demography-lab.prd.uth.gr/ddaog/edu/case/3/athens/athens2a.htm>

1.1 Ο Δήμος Αθηναίων στον εθνικό αστικό χώρο

Ο Δήμος Αθηναίων καθ' όλο το διάστημα των εξήντα χρόνων συγκέντρωνε από το 5,5 έως το 7,5% του ελληνικού πληθυσμού²⁶, ποσοστό μεγαλύτερο από το αντίστοιχο των πρωτευουσών στις γειτονικές βαλκανικές χώρες, αναδεικνύοντας την ανερχόμενη θέση της ελληνικής πρωτεύουσας στα Βαλκάνια²⁷. Το μεγάλο πληθυσμιακό βάρος του πρώτου δήμου της χώρας καθορίζει και τον σημαίνοντα ρόλο που διεδραμάτιζε στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο.

Πίνακας 1 Πόλεις και αστικός πληθυσμός, 1907-1960			
ΕΤΟΣ	ΠΟΛΕΙΣ ΑΝΩ ΤΩΝ 10.000 ΚΑΤΟΙΚΩΝ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ	% ΕΠΙ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
1907	14	436.613	16,6
1920	30	1.094.032	21,8
1928	41	1.754.454	28,3
1940	62	2.148.117	29,2
1951	74	2.594.002	33,9
1961	96	3.371.195	40,2

Πηγή: Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1985, Αναστάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973, σελ. 28-30.*

Ωστόσο το ποσοστό του πληθυσμού του Δήμου Αθηναίων στον συνολικό αστικό πληθυσμό της χώρας

26 Η Λισαβόνα, η υδροκέφαλη πρωτεύουσα της Πορτογαλίας, το 1900 συγκεντρώνει το ίδιο σχεδόν ποσοστό κατοίκων, δηλαδή το 7% του συνολικού πληθυσμού της χώρας, και το 1960 το 9,7%. Βλ. Teresa Rodrigues Veiga & Mario João Guardado Moreira, «Lisbon in the last two centuries: an example of the difficult relations between urban growth, migration and death», στο Laurinda Abreu (επιμ.) *European health and social welfare policies*, Compostela Group of Universities and the PhoenixTN, European Thematic Network on Health and Social Welfare Policies, Μπλάνσκο 2004, σελ. 175.

27 Στη δεκαετία του 1920 η Αθήνα, πληθυσμιακά, βρισκόταν επικεφαλής των βαλκανικών πρωτευουσών και με μεγάλη διαφορά από το Βουκουρέστι. Βλ. Γιάννης Πολύζος, «Η Αθήνα πρωτεύουσα του ελληνισμού», στο *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα, 1900-1940. Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985, σελ. 25.

μειώνεται συνεχώς, αφού από 53,8% που αντιπροσώπευε στα τέλη του 19ου αιώνα φτάνει το 17% το 1960, εξαιτίας της συνεχιζόμενης έντονης αστικοποίησης σε όλη αυτή την περίοδο. Είναι εντυπωσιακή η συγκέντρωση του αστικού πληθυσμού στην Περιφέρεια Πρωτευούσης: ήδη το 1960, οι επτά²⁸ από τους δώδεκα πολυπληθέστερους δήμους (άνω των 50.000 κατοίκων) της χώρας υπάγονται σ' αυτήν. Το 1961, παρότι ο συνολικός αστικός πληθυσμός αντιπροσωπεύει μόνο το 40,2% του ελληνικού πληθυσμού και η χώρα παρέμενε αγροτική, η Περιφέρεια Πρωτεύουσας, με 1.852.709 κατοίκους, συγκέντρωνε ήδη το 22,09% του συνολικού πληθυσμού της Ελλάδας, με πυκνότητα 4.278,77 κατ./χλμ.²

Πίνακας 2 Πληθυσμός του Δήμου της Αθήνας επί του συνολικού ελληνικού πληθυσμού και επί του αστικού πληθυσμού, 1896-1961

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ Δ. ΑΘΗΝΑΣ	ΣΥΝΟΛΟ ΕΛΛΑΔΑΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΠΙ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΣΥΝΟΛΟ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΑΘΗΝΑΣ ΕΠΙ ΑΣΤΙΚΟΥ ΠΛΗΘΥΣΜΟΥ
1896	178.754	2.433.806	7.34	332.307	53.79
1907	142.754	2.631.952	5.42	436.613	32.70
1920	292.991	5.016.889	5.84	1.094.032	26.78
1928	395.892	6.204.684	6.38	1.754.454	22.56
1940	481.225	7.344.860	6.55	2.148.117	22.40
1951	565.084	7.632.801	7.40	2.594.002	21.78
1961	627.564	8.388.000	7.48	3.371.195	17.30

Πηγή: Γεώργιος Σιάμπος, *Δημογραφική εξέλιξις της Ελλάδος, 1821-1985*, Ανωτάτη Σχολή Οικονομικών και Εμπορικών Επιστημών, Αθήναι 1973, σελ. 18, 29.

28 Πρόκειται, εκτός του Δήμου Αθηναίων και Πειραιώς, για τους δήμους που συγκροτήθηκαν καταρχήν από πρόσφυγες και κατόπιν από εσωτερικούς μετανάστες. Βλ. Ευγενία Μπουρνόβα, *Από τις Νέες Κυδωνίες στο Δήμο Αιγάλεω. Η συγκρότηση μιας πόλης στον 20ό αιώνα*, Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 235, και Eugenia Bournova, «The creation of new cities in the region of the Greek capital during the twentieth century: the case of Egaleo», *International Journal of Regional and Local History*, 2015, τόμ. 10, τχ. 1 (May 2015), σελ. 47-68. DOI: [10.1179/2051453015Z.00000000024](https://doi.org/10.1179/2051453015Z.00000000024) (ανακτήθηκε στις 4/7/2016). Σύμφωνα με την απογραφή του 1928, στην Αθήνα εγκαταστάθηκαν 129.380 πρόσφυγες, αυξάνοντας τον πληθυσμό της κατά 40%, ενώ στον Πειραιά 101.185 πρόσφυγες εκτόξευσαν τον πληθυσμό κατά 74%. Αν μάλιστα λάβουμε υπόψη μας την υψηλή θνησιμότητα ανάμεσα στους πρόσφυγες τα πρώτα χρόνια της παραμονής τους στην Ελλάδα, λόγω των άθλιων συνθηκών διαβίωσης και των ασθενειών, αντιλαμβανόμαστε ότι οι αριθμοί αυτοί είναι μεγαλύτεροι στην πραγματικότητα.

Πίνακας 3 Πληθυσμιακή εξέλιξη των 12 σημαντικότερων ελληνικών πόλεων, 1896-1961 (άνω των 50.000 κατοίκων το 1961)

ΠΟΛΕΙΣ	1896	1907	1920	1928	1940	1951	1961
Αθήνα	178.754	142.754	292.991	395.892	481.225	565.084	627.564
Θεσσαλονίκη		135.000	169.123	236.524	191.847	217.049	250.920
Πειραιάς	51.020	53.573	131.170	192.877	186.542	186.014	183.957
Πάτρα	50.154	47.315	51.596	61.278	62.275	79.014	96.100
Ηράκλειο		25.185	24.884	33.404	39.550	51.144	64.337
Λάρισα	17.115	16.131	21.084	23.899	32.686	41.016	56.010
Βόλος	16.788	23.563	29.411	41.706	54.919	51.144	67.209
Νίκαια				33.201	59.552	72.176	83.266
Περιστέρι			123	7.268	21.537	35.733	79.335
Κερατσίνι				7.598	36.358	39.734	61.673
Λιγάλεω			147	2.150	17.686	29.464	57.840
Καλλιθέα		1.270	4.185	26.603	36.572	46.986	54.720

Πηγή: Αποτελέσματα απογραφών πληθυσμού των ετών 1896-1961.

1.2 Έκταση και πληθυσμιακή πυκνότητα της πρωτεύουσας, μιας πολύ απλωμένης πόλης

Η Αθήνα παραμένει σε όλη τη διάρκεια του 19ου αιώνα, αλλά ακόμα και στις αρχές του 20ού, μια μικρή σε έκταση πόλη, με χαμηλή πληθυσμιακή πυκνότητα. Το μεγάλο άλμα έγινε προς τα τέλη της πρώτης δεκαετίας του 20ού αιώνα, όταν η επιφάνεια του Δήμου έφτασε τελικά τα 19χλμ.² (από 2,7 το 1860), ενσωματώνοντας τους περιβάλλοντες οικισμούς. Η ένταξη νέων περιοχών συνεχίστηκε και στις επόμενες δεκαετίες και ήδη το 1920²⁹ το εμβαδόν του Δήμου ανέρχεται σε 35,79χλμ.² Το 1940 πλέον ο Δήμος κάλυπτε έκταση περίπου 40χλμ.² και τελικά, λόγω συνεχών αποσπάσεων, το 1960 έφτασε τα 38,4χλμ.² εκ των οποίων 35,5 ήταν η οικοδομημένη έκταση, 1,5χλμ.² η αγροτική γη και 1,4 οι κοίτες των ποταμών³⁰.

Η μέση πληθυσμιακή πυκνότητα του Δήμου Αθηναίων μέχρι τον Β Παγκόσμιο πόλεμο παρέμεινε αρκετά χαμηλή: 171 άτομα/εκτάριο το 1879, μόλις 91 άτομα/εκτάριο το 1907, λόγω της ενσωμάτωσης νέων αραιοκατοικημένων περιοχών³¹, και μόλις 167 άτομα το 1940. Ωστόσο η πυκνότητα αυτή δεν ήταν ομοιόμορφα κατανομημένη σε όλη την έκταση. Οι περιοχές εντός σχεδίου πόλης της Αθήνας κάλυπταν σχεδόν τη μισή έκταση του Δήμου, ήτοι 1.793³² εκτάρια το 1920 (τριπλάσια από την οικοδομημένη έκταση της Ρώμης την ίδια χρονιά – που είχε όμως υπερδιπλάσιο πληθυσμό³³), δηλαδή η πυκνότητα της Αθήνας ήταν τότε 163,5 άτομα/εκτάριο, και το 1940 που το σχέδιο πόλης φτάνει τα 2.458³⁴ εκτάρια, η πυκνότητα αυξήθηκε στα 195,8 άτομα/εκτάριο. Η μεγάλη πληθυσμιακή ανάπτυξη από το 1920 έως το 1940 (κατά 64%) δεν συνοδεύτηκε από ανάλογη επέκταση του σχεδίου πόλης (μόνο κατά 37%), με συνέπεια την πληθυσμιακή πύκνωση της Αθήνας (κατά 20%). Η πυκνότητα αυτή μεγάλωσε μέχρι το τέλος της υπό μελέτη περιόδου ως αποτέλεσμα της συνεχιζόμενης αύξησης του πληθυσμού του Δήμου εντός μιας σχετικά σταθερής πλέον έκτασης.

29 Σύμφωνα με την έκθεση της Επιτροπής Σχεδίου Πόλεως Αθηνών, υπό τον Παύλο Καλλιγά, η οποία συστάθηκε το 1920 και ολοκλήρωσε το έργο της το 1925, η συνολική επιφάνεια της πόλης το 1924 ήταν 44.000.000τ.μ. και το σχέδιο πόλεως 25.000.000τ.μ. Βλ. *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, σελ. 223, λήμμα «Αθήναι / Σχέδιον Πόλεως» και σελ. 279, λήμμα «Αθήναι / Στατιστ. Πληροφορία». Η μείωση της επιφάνειας μέχρι το 1940 οφείλεται στις αποσπάσεις τμημάτων του Δήμου.

30 *Τεχνικά Χρονικά*, τχ. 217 (Αύγουστος 1962), σελ. 37.

31 Η μείωση της μέσης πληθυσμιακής πυκνότητας οφείλεται στο γεγονός ότι ενώ ο πληθυσμός του Δήμου της Αθήνας μεταξύ των δύο ημερομηνιών διπλασιάζεται, η έκταση πενταπλασιάζεται, χάρη στην ένταξη σε αυτόν αραιοκατοικημένων «αγροτικών» περιοχών. Αναλυτικά, για τις επεκτάσεις του σχεδίου πόλης και τις εντάξεις νέων τμημάτων, βλ. Ευγενία Μελαμπιανάκη, *ό.π.*, ιδίως σελ. 121, 282-290.

32 Σύμφωνα όμως με τον Κώστα Μπίρη, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμ. 7, σελ. 1285, η έκταση το 1920 είναι 2.098 εκτάρια.

33 Anne-Marie Seronde-Babonaux, *Rome, croissance d'une capitale*, éditions Édisud / «Mondes méditerranéens», Αιξ 1980, σελ. 67.

34 Σύμφωνα με τον Κώστα Μπίρη, *Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν «Ηλίου»*, τόμ. 7, σελ. 1285, η έκταση του σχεδίου πόλεως το 1940 είναι μεγαλύτερη: 3.290 εκτάρια.

Βέβαιο είναι ότι η ελληνική πρωτεύουσα, με λιγότερα από 100 άτομα/εκτάριο στις αρχές του αιώνα και με λιγότερα από 170 άτομα το 1960, ήταν πολύ πιο αραιοκατοικημένη από τις αντίστοιχες ευρωπαϊκές τις ίδιες περιόδους (το 1/3 σχεδόν της πυκνότητας από την εντός των τειχών Ρώμη ή από το Παρίσι, όπου καταμετρώνται τόσο στις αρχές όσο και στα μέσα του 20ού αιώνα περίπου 350 άτομα/εκτάριο³⁵). Η Αθήνα στις αρχές του 20ού αιώνα αποτελούσε μια πολύ μικρή πρωτεύουσα όσον αφορά τον πληθυσμό (175.000 κάτοικοι το 1907, όταν το 1911 η Λισαβόνα είχε 431.000 και η Ρώμη 518.000), αλλά όχι όσον αφορά την έκταση, αφού ήταν μόνο δυόμιση φορές μικρότερη από το Παρίσι ή το Βερολίνο. Μόνο στη διάρκεια του Μεσοπολέμου μπορεί η ελληνική πρωτεύουσα να καταταγεί πληθυσμιακά ανάμεσα στις μεγάλες ευρωπαϊκές πόλεις. Τέλος, από το 1958 έως το 1962 η πόλη μεγάλωσε γύρω στα 30 χλμ.², αλλά και η πυκνότητα στον Δήμο Αθηναίων αυξήθηκε από 180 άτομα/εκτάριο το 1940 σε 226 το 1964, δηλαδή εξελίχθηκε ανοδικά με ρυθμό γύρω στο 0,96 % τον χρόνο³⁶.

Στο βιβλίο του Κώστα Μπίρη, *Αι Αθήναι*³⁷, δίνεται πολύ μεγαλύτερη έκταση για το 1930: «έκτασις του καθαυτού οικισμού μέχρι του 1930 στρ. 29.083». Ενώ στον πίνακα 4 ως έκταση λαμβάνεται αυτός καθαυτός ο οικισμός, ωστόσο καταμετριέται το σύνολο του πληθυσμού της πόλης και όχι μόνον του εντός σχεδίου πόλεως: το 1920 η πόλη των Αθηνών περιλάμβανε εντός σχεδίου 285.365 κατοίκους και εκτός σχεδίου 7.626. Επιπλέον, ούτε και αυτή η προτεινόμενη επιφάνεια για το 1920 βρίσκει σύμφωνους τους συγγραφείς: Σύμφωνα με τη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*³⁸, η πόλη είχε «εμβαδόν 20.050.352τ.μ. ή 2.005τ.χ., εκ των οποίων 11.543.992τ.μ. ή 1.154τ.χ. ήταν οικοδομές και οικόπεδα». Αυτή η χαοτική κατάσταση με τα διαφορετικά προτεινόμενα μεγέθη, σχετικά είτε με την έκταση είτε με τον πληθυσμό, όπου άλλοτε υπολογίζεται ο πληθυσμός της πόλης και άλλοτε του Δήμου, χωρίς κάτι τέτοιο να δηλώνεται με σαφήνεια, είναι από τα σοβαρότερα τεχνικά ζητήματα που αντιμετωπίζει ο ερευνητής στη μελέτη της ιστορίας της πρωτεύουσας.

35 Jean-Luc Pinol (επιμ.), *Atlas historique des villes de France*, éditions Hachette, Παρίσι 1996, σελ. 50.

36 Γ. Παπαγεωργίου, «Στοιχεία για την ανάπτυξη της πρωτεύουσας ως σήμερα», Ε Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτόνων, 1965, *Τεχνικά Χρονικά*, τόμ. 2, τχ. 260 (Φεβρουάριος 1966), σελ. 22 <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/egw.cgi/529448/showfull.egw/2+0+7+full>

37 Κώστα Η. Μπίρη, *Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20όν αιώνα*, εκδόσεις Μέλισσα, 1999 (1966), σελ. 318.

38 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά Πληροφορία», σελ. 278.

Χάρτης 3 Η εξέλιξη της επιφάνειας του σχεδίου της πόλεως των Αθηνών

Πίνακας 4 Αναλογία του πληθυσμού των Αθηνών προς την επιφάνεια της πόλης, ανά 5ετία

ΕΤΟΣ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΩΝ ΑΘΗΝΩΝ	ΕΠΙΦΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΠΟΛΗΣ ΣΕ ΣΤΡΕΜΜΑΤΑ	ΜΕΣΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ ΚΑΤΟΙΚΟΙ/ΣΤΡΕΜΜΑ
1905	153.371	15.825	9,7
1910	186.618	19.430	9,6
1915	226.517	19.463	11,6
1920	292.831	20.980	14,0
1925	363.300	22.917	15,8
1930	402.608	24.932	16,2
1935	441.916	27.311	16,2
1940	481.225	29.941	16,7

Πηγή: Νεώτερον Εγκυκλοπαιδικόν λεξικόν «Ἡλιου», τόμ. 7, σελ. 1280-1289. Κώστας Μπίρης, «Ἡ οἰκοδόμησις». Ἀς σημειωθῆί ὅτι ἡ ἐπιφάνεια στὴν ὁποία ἀναφέρεται εἶναι ὁ «καθαυτὸ οἰκισμὸς χωρὶς λόφους καὶ ἀρχαιολογικοὺς χώρους». Ὁ πληθυσμὸς ὅμως περιλαμβάνει ὅλους τοὺς κατοίκους τῆς πόλης ἀλλὰ καὶ τῶν οἰκισμῶν ἐκτὸς τοῦ ἐγκεκριμένου σχεδίου. Ἀρα ἡ πυκνότητά εἶναι μικρότερη ἀπὸ τὴν υπολογισθεῖσα.

1.3 Οι άνθρωποι στον χώρο

Το 1907 ο Δήμος Αθηναίων αριθμούσε 175.430 κατοίκους και περιλάμβανε εκτός της πόλης των Αθηνών και άλλους 44 συνοικισμούς ή χωριά: άλλους κοντινούς, όπως η Κολοκυνθού ή το Ψυχικό, και άλλους απομακρυσμένους, όπως το Μοσχάτο και το Μαρούσι. Το μέγεθος τέτοιων οικισμών κυμαινόταν από επτά άτομα ο μικρότερος, του Σκαραμαγκά, μέχρι 2.967 άτομα των Κάτω Πατησίων. Παρατηρείται λοιπόν μεγάλη διασπορά των κατοικημένων τόπων, με αρκετή αγροτική γη να παρεμβάλλεται ανάμεσά τους. Συνολικά πάντως, ο πληθυσμός αυτών των εκτός της πόλης συνοικισμών συγκέντρωνε περίπου το 7,2% (12.752 κάτοικοι) του συνολικού πληθυσμού του Δήμου, ενώ η ίδια η πόλη της Αθήνας είχε 162.678 κατοίκους.

Σε μόνον έναν από τους δέκα πρώτους οικισμούς που συγκροτούν τον Δήμο Αθηναίων (στο Μπραχάμι) οι άνδρες είναι λιγότεροι από τις γυναίκες. Σε ολόκληρο τον Δήμο, ακόμα και στην πόλη των Αθηνών, οι άνδρες υπερτερούν, με αποτέλεσμα τη σαφή τους υπεροχή στον συνολικό πληθυσμό. Και στους υπόλοιπους τριάντα πέντε, διάσπαρτους στο λεκανοπέδιο, συνοικισμούς οι άνδρες είναι περισσότεροι από τις γυναίκες, με εξαίρεση το Δαφνί και τα Κάτω Πατήσια. Στο Ρουφ η μεγάλη υπεροχή των ανδρών οφείλεται στην ύπαρξη του στρατώνα. Στους υπόλοιπους όμως συνοικισμούς την ανδρική υπεροχή μπορεί να την εξηγήσουν αφενός η ανδρική νεανική μετανάστευση και, αφετέρου η υποκαταγραφή των γυναικών. Το 1915 ο δήμαρχος Εμμανουήλ Μπενάκης αποφάσισε τη σύσταση επιτροπής από δημοτικούς συμβούλους και από τους εφημέριους του Ναού της Μητροπόλεως για τη σύνταξη, για πρώτη φορά, μητρώου θηλέων, γεγονός που επιβεβαιώνει ότι οι αρχές είχαν ήδη επίγνωση της συγκεκριμένης έλλειψης³⁹.

Το 1917 πραγματοποιήθηκε μια «απογραφή»⁴⁰, σύμφωνα με την οποία η πόλη των Αθηνών είχε 231.661 άτομα και ο Δήμος Αθηναίων 242.477. Η κατανομή των κατοίκων στον χώρο του Δήμου δεν φαίνεται να άλλαξε σημαντικά έπειτα από δέκα χρόνια, αφού οι περιβάλλοντες συνοικισμοί συγκέντρωναν το 1917 ακόμα λιγότερο πληθυσμό σε σχέση με το 1907, πιθανόν λόγω της ενσωμάτωσης ορισμένων συνοικισμών στον οικιστικό ιστό της πόλης. Με βάση άλλη πηγή, όμως, ο πληθυσμός αυξήθηκε στους 258.000⁴¹ κατοίκους. Από τους συνοικισμούς και οικισμούς του πίνακα του 1907, ο *Εμπορικός Οδηγός του έτους 1910* του Νικολάου Ιγγλέση αναφέρει μόνο τους δώδεκα και μάλιστα τους χαρακτηρίζει ως εξοχικούς τόπους. Πρόκειται για τους εξής: Άγιος Ιωάννης (Ρέντης), Αμαρούσιον, Αμπελόκηποι (Αγγελόκηποι), Ανάλατος, Ηράκλειον, Κηφισσιά, Κολοκυνθού, Πατήσια, Θέσις Αλυσσίδα, Νέον Φάληρον, Παλαιόν Φάληρον, Καλλιθέα. Μόνον οι τρεις από αυτούς, δηλαδή οι Αμπελόκηποι, η Κολοκυνθού και τα Πατήσια ανήκουν μέχρι σήμερα στον Δήμο Αθηναίων, ενώ οι υπόλοιποι αποσπάστηκαν και εξελίχθηκαν σε δήμους. Ανάμεσα στους κατοίκους των Αμπελοκήπων ήταν αρκετοί αξιωματικοί του στρατού και η οικογένεια

39 Δημητρίου Αλεξ. Γέροντα, *Ιστορία του Δήμου Αθηναίων (1835-1971)*, Αθήνα 1972 (συγγραφείσα κατόπιν αναθέσεως υπό του Δήμου Αθηναίων), σελ. 308.

40 Βλέπε *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, εκδ. Δρανδάκης, Αθήνα 1927, λήμμα «Αθήναι», σελ. 278. Ο Ιωάννης Μιχαλόπουλος, διευθυντής της Γενικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδος που υπογράφει το σχετικό λήμμα διευκρινίζει: «Κατά Σεπτέμβριον του 1917 και κατά Ιανουάριον του 1918, έλαβον χώραν, εντολή του Υπουργείου του Επισιτισμού και υπό τύπον απογραφής, δυο διανομαί δελτίων άρτου εν Αθήναις, ας χάριν της ιστορίας αναφέρομεν. Και η μεν πρώτη ενεργηθείσα διά "συναγεμμού", τη βοήθεια της στρατιωτικής αρχής, απέδωκε διά την πόλιν των Αθηνών άτομα 231.661 και διά τον δήμον Αθηναίων 242.477, η δε Δευτέρα, επιτυχούσα ολιγώτερον της πρώτης –διότι οι κάτοικοι γνωρίζοντες εκ της προηγουμένης τον τρόπον της διανομής των δελτίων κατέφευγον εις διάφορα τεχνάσματα προς λήψιν πλειόνων δελτίων– απέδωκε διά τον δήμον Αθηναίων 260.897 άτομα».

41 Βλέπε Τρύφων Αδριανάκος, *Μαιευτική και γυναικολογία*, τύποις Π. Δ. Σακελαρίου, Αθήνα 1925, σελ. 164-179. Παύλος Χραμπάνης, «Η αυθαίρετη δόμησις II», στο *Η Αθήνα στον 20ό αιώνα, 1900-1940: Αθήνα ελληνική πρωτεύουσα*, Υπουργείο Πολιτισμού, Αθήνα 1985, σελ. 145: «Η εξάπλωση περιορίστηκε αισθητά μετά το 1907. Στα σχέδια της πόλης από το 1908 έως το 1922 δεν προστέθηκαν παρά 42 εκτάρια. Οι κάτοικοι από 83,6 ανά ha το 1907, έφτασαν τους 143,3 ανά ha το 1920».

του Σπύρου Πυρρή, οι βιομήχανοι γιοι του Άγγελος και Αλέξανδρος Πυρρής, με το υφαντήριο και την Εριουργία «ΕΡΓΑΝΗ ΑΘΗΝΑ» αλλά και μια δεκάδα περίπου οινοπωλείων-ζυθοπωλείων. Στην Κολοκυνθού η μόνη βιομηχανική δραστηριότητα ήταν ένα χυτήριο που περιβαλλόταν από έξι οινοπωλεία και ζυθοπωλεία. Στα Πατήσια, και μάλιστα επί της Πατησίων, δέσποζε η ζυθοποιία-παγοποιία των αδερφών Μιλτιάδη και Ερρίκου Κλωναρίδη⁴² και ακολουθούσε το υφαντήριο των Γεωργίου Σελλά και Δημητρίου Βεζανή, εκεί που βρίσκεται σήμερα η βίλα Δρακοπούλου⁴³. Αναφέρονται επίσης ως «εργοστάσια» στην Πατησίων μια οινοποιία, ένα πλυντήριο και ένα εργοστάσιο πυροτεχνημάτων. Πέραν αυτών των βιομηχανικών δραστηριοτήτων, υπήρχαν στη θέση «Αλυσίδα» γύρω στα δεκαπέντε εστιατόρια-ζυθοπωλεία (ανάμεσά τους το «Mon plaisir» και το «Jardin parisien») και επί της Πατησίων μερικά καφενεία, οινοπωλεία, οπωροπωλεία, κρεοπωλεία και περισσότερα παντοπωλεία. Βεβαίως, ανάμεσα σε αυτές τις δραστηριότητες υπήρχαν και τεχνίτες μαγαζάτορες, όπως μερικοί αρτοποιοί, ξυλουργοί, σιδηρουργοί, υποδηματοποιοί και «ασπρορρουχοποιοί».

Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, ο πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων έφτασε τους 317.209 κατοίκους, ενώ η πόλη των Αθηνών τους 292.991 (εντός μιν του σχεδίου συγκέντρωνε 285.365 κατοίκους και εκτός μόνον 7.626), που συγκροτούσαν 60.639 οικογένειες, με μέσο μέγεθος τα 4,8 άτομα. Συνέχισε φυσικά ο Δήμος να αποτελείται, εκτός από την πόλη των Αθηνών, από 45 άλλους συνοικισμούς («προάστεια, χωρία και συνοικισμούς»), που συγκέντρωναν 24.218 κατοίκους, ήτοι το 7,6 % του πληθυσμού του Δήμου, δηλαδή μια κατάσταση παρόμοια με εκείνη του 1907.

Η κατά 80% αύξηση του πληθυσμού της πόλης επιβεβαιώνει την μεγάλη έλξη που ασκούσε η πρωτεύουσα στους μετανάστες. Στον *Οδηγό του έτους 1921* του Νικ. Ιγγλέση παρατίθενται είκοσι τέσσερα «προάστεια», αλλά ο αναγραφόμενος πληθυσμός τους είναι αρκετά διαφορετικός από εκείνον της απογραφής και δεν μπορούμε να γνωρίζουμε αν συμπεριλάμβαναν και τον πληθυσμό κοντινών οικισμών:

Οι Αμπελόκηποι συνέχιζαν να θεωρούνται «προάστειο» όπως και η Κολοκυνθού, τα Σεπόλια και τα Πατήσια. Οι Αμπελόκηποι με πληθυσμό 789 άτομα, βρίσκονταν:

42 Βλέπε <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2014/09/Klwnaridh.html>. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

43 Εφόσον πουλήθηκε τη δεκαετία του 1920 στους αδερφούς Κωνσταντίνο και Αθηνόδωρο Δρακόπουλο βλέπε <http://mlp-blo-g-spot.blogspot.gr/2013/07/KthmaDrakopoulou.html>. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

1/2 ώραν Β. των Αθηνών, εκτεινόμενον από των στρατ. Παραπηγμάτων και πέραν και διασχιζόμενον υπό της Α. Κ. Διαδόχου (Κηφισσίας) [...] ευρίσκεται σήμερον η «Σεβαστοπούλειος» εργατική Σχολή, το Αιγινήτιον και Αρεταίειον Νοσοκομείον, διάφοροι στρατώνες, το Νοσοκομείον Παίδων, το Δημοτικόν Νοσοκομείον η «Ελπίς», το των Μεταδοτικών Νοσημάτων Α. Συγγρού, το Πτωχοκομείον, το άσυλον των Αποστράτων Αξιωματικών, Στέγη Πατρίδος, «Ινστιτούτον Παστέρ», το «Εμπειρίκιον Άσυλον» [...] η «Ριζάρειος Σχολή» και η Ιδιωτική Σχολή Ελένης Καρατζά (οδός Αιγινήτου)⁴⁴.

Εκτός λοιπόν των αξιωματικών του στρατού καταγράφονται ως κάτοικοι τρεις γιατροί, τρεις δικηγόροι, οι ζωγράφοι Θεοφάνης Δημητρίου και Κωνσταντίνος Ρωμανίδης, η Μαρίκα Κοτοπούλη, ο εφοπλιστής Δ. Κωνσταντάς, η χήρα Άννα Κουπιτώρη, ο Χρ. Πετρακόπουλος, και χωρίς να αναφέρονται τα ονόματα των ενοίκων της, η Έπαυλις Μαργαρίτα, που βρισκόταν στη συμβολή της Λεωφόρου Μεσογείων με την Βασιλίσσης Σοφίας. Οι δραστηριότητες πλέον έχουν διαφοροποιηθεί πολύ και εκτός από το υφαντουργείο των αδελφών Πυρρή και το εριουργείο Εργάνη Αθηνά του πατέρα Πυρρή φαίνεται πως η οικογένεια είχε και ένα εργαστήριο συμριδόπανων. Επιπλέον, στον συνοικισμό καταγράφονται επτά καφεζυθεστιάτορια, ένα πανδοχείο, τα κέντρα αναψυχής «η Άνεσις», η «Έπαυλις Θων» (κλειστή), «τα Ηλύσια», «το Ηραίον»⁴⁵ αλλά και ένα βουστάσιο, δύο αρτοποιεία, δύο υποδηματοποιεία, δύο ξυλουργεία, πέντε κουρεία, πέντε οινοπωλεία, δύο οπωροπωλεία, έξι παντοπωλεία, δύο σανοπωλεία. Το σύνολο αυτών των καταστημάτων απευθυνόταν προφανώς όχι μόνον στους σχεδόν 800 κατοίκους, αλλά και στους επισκέπτες είτε των στρατώνων είτε των νοσοκομείων είτε ακόμα των σχολών.

Η Κολοκυνθού, το «πολύρρητον και κατάφυτον»⁴⁶ προάστιο, γνώρισε μεγάλη πληθυσμιακή ανάπτυξη διαθέτοντας πλέον μια «Δημοτική Σχολή Αρρένων-Θηλέων». Εκτός όμως από το χυτήριο που υπήρχε στην περιοχή και το 1910, το μονο που προστέθηκαν έκτοτε ήταν απλώς ορισμένες βιοτεχνικές δραστηριότητες, όπως δύο αρτοποιεία, ένα ξυλουργείο, ένα φερετροποιείο και ένα φανοποιείο. Τα υπόλοιπα καταστήματα είναι μια δεκάδα ζυθεστιάτορια και καφενεία, τρία παντοπωλεία, δύο κουρεία και ένα ψιλικάτζίδικο. Οι κάτοικοι ήταν κυρίως «κτηματίες», αλλά υπήρχαν επίσης δυο βουστασιάρχες, δυο αμαξάδες, μερικοί οινοπαραγωγοί-οινοπώλες ενώ ο αγροτικός χαρακτήρας του οικισμού ήταν έντονος.

44 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 386.

45 Βλέπε http://bill-files.blogspot.gr/2013/02/6_17.html. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

46 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 390-391.

Πίνακας 5 Πληθυσμός του Δήμου Αθηναίων, 1907

Α/α	ΚΑΤΩΚΗΜΕΝΟΙ ΤΟΠΟΙ	ΠΛΗΘΥΣΜΟΣ		
		ΑΡΡΕΝΑ	ΘΗΛΕΑ	ΣΥΝΟΛΟΝ
	Δήμος Αθηναίων			
1	ΑΘΗΝΑΙ	89.811	77.668	167.479
2	Αμαρούσιον	1.160	1.117	2.277
3	Ηράκλειον	95	77	172
4	Καράς	36	29	65
5	Κηφισιά	1.149	967	2.116
6	Μπραχάμι	248	269	517
7	Νέα Λιόσια	426	375	801
8	Τράχωνες	37	34	71
9	Παλ. Φάληρον	329	257	586
10	Χαλάνδρι	693	653	1.346
	ΣΥΝΟΛΟΝ	93.984	81.446	175.430

Εν τω πληθυσμῷ τῆς πόλεως Αθηνῶν περιλαμβάνονται και οἱ κάτοικοι τῶν ἐξῆς συνοικισμῶν, ὧν τινες μὲν κείνται ἐγγύτατα αὐτῆς, ἄλλοι δ' ἀπώτερον.

1	Ἀγία Ελεούσα	59	54	113
2	Ἅγιος Ἰωάννης Ρέντης	733	668	1.401
3	Ἅγιος Κοσμάς	16	4	20
4	Ἀνάλατος	8	5	13
5	Γαλάτσι	148	131	279
6	Γέρακας	19	10	29
7	Γλυκόβρυσις	23	19	42
8	Γουδί	48	53	101
9	Δαφνί	197	298	495

10	Ζιζυφιαίς	139	112	251
11	Ιερά Οδός	14	6	20
12	Καισαριανή	6	2	8
13	Καλλιθέα	683	587	1.270
14	Καλογρέζα	12	4	16
15	Κολοκυθού	781	694	1.475
16	Κουμάρι	42	39	81
17	Κουτσοκάρι	19	14	33
18	Λεβί	27	26	53
19	Μοσχάτον	114	89	203
20	Παράγκαις	122	101	223
21	Άνω Πατήσια	1.090	964	2.054
22	Κάτω Πατήσια	1.452	1.515	2.967
23	Πεντέλη	89	48	137
24	Περιστέρι	29	20	49
25	Πικροδάφνη	8	5	13
26	Ποδαράδες	26	17	43
27	Ποδονίφτης	11	8	19
28	Ρούφου	420	11	431
29	Σεπόλια	250	209	459
30	Σκαραμαγκά	5	2	7
31	Σφαγεία	31	17	48
32	Χαιδάρι	5	6	11
33	Χαμοστέρναις	35	29	64
34	Χασάνι	15	12	27
35	Ψυχικόν	89	72	161
	ΣΥΝΟΛΟΝ	6.765	5.851	12.616

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1907, Πίνακας 32, σελ. 363.

Τα Σεπόλια, γειτονικός συνοικισμός με την Κολοκυνθού, διαρρέεται από τον Κηφισό και καταλήγει στον «Ναΐσκον Αγ. Μελετίου (διασταύρωσις και τέρμα οδών Αγίου Μελετίου και Λιοσίων), καλύπτεται δε το πλείστον υπό κήπων και άλλων φυτειών και αφθονεί υδάτων. Εις τα Σεπόλια περιλαμβάνεται και ο συνοικισμός “Λεύη”⁴⁷. Εδώ ήταν το εργοστάσιο της «Εταιρίας Οίνων και Οινοπνευμάτων», ένα εργοστάσιο «Ρητίνης», ένα «Σάπωνος» και ένα τούβλων. Συγχρόνως βεβαίως, για τις ανάγκες των 450 κάτοικων υπήρχαν τρία αρτοποιεία, τρία παντοπωλεία, τέσσερα καφεζυθεστιατόρια, πέντε οινοπωλεία, δύο υποδηματοποιεία, ένα κουρείο και ένα ξυλουργείο.

Τα Πατήσια, με 5.021 κατοίκους, είναι κατά τον Νικ. Ιγγλέση το 1921:

[...] προάστειον εκ των μεγίστων και περικαλλεστέρων των Αθηνών, απέχει ημίσειαν ώραν από της πόλεως (προς ην συνέχετε ήδη), αρχόμενον δε από του Σταθμού Λεβίδη (διασταύρωσις οδού Πατησίων και Αγ. Μελετίου) παρεκτείνεται μέχρι της συναντήσεως της κεντρικής οδού Πατησίων με την γραμμήν του σιδηρ. Κηφισίας-Λαυρείου (θέσις Αλυσίδα). Τα Πατήσια διαιρούνται εις 2 τμήματα, «Άνω» και «Κάτω». Τα Άνω είναι το κυρίως υπό των Αθηναίων συχναζόμενον προάστειον, εις αυτά ίδια τελουμένης της εορτής των ανθέων κατά την 1ην Μαΐου, ως περιλαμβάνοντα πλείστα ανθοκομεία και κήπους ως και αναψυχής κέντρα⁴⁸.

Πράγματι, ανάμεσα στους κατοίκους των Πατησίων ήταν δέκα τουλάχιστον ανθοπώλες-ανθοκηπουροί και πολλοί κτηματίες, όπως ο Μιχ. Καλλιφρονάς, αλλά υπήρχαν άλλοι τόσοι μηχανικοί, όπως ο Κάρολος Θων, και μερικοί εργοστασιάρχες (εκτός από τον Ερρίκο Κλωναρίδη), όπως τα αδέρφια Κυρκίνη που είχαν εργοστάσιο εριουργίας. Εκτός από τα εργοστάσια που είχαν καταγραφεί ήδη το 1910, προστέθηκαν τρία βουστάσια. Στην περιοχή συνυπήρχαν σχεδόν όλα τα επαγγέλματα, από τον εργάτη, τον αξιωματικό, τον σπουδαστή και τη μοδίστρα μέχρι τον γιατρό και τον εργοστασιάρχη. Τον τόνο έδιναν όμως τα θεραπευτήρια και οι κλινικές που στοιχίζονταν κατά μήκος της Πατησίων: Το Λυσσιατρείον, Το Νευρολογικών Νοσημάτων, η Νέα Κλινική των καθηγητών Αντωνίου Χρηστομάνου-Ν. Οικονομοπούλου, η Νευρολογική και Φρενολογική κλινική του Σιμωνίδη Βλαβιανού⁴⁹, το Παμπούκειον Ινστιτούτον, η Παθολογική κλινική των Ν. Καρυοφύλλη και Τζαούση και τέλος, στην οδό Κύπρου, το Άσυλον Ανιάτων.

47 Νικ. Ιγγλέσης, *στο ίδιο*, σελ. 394.

48 Νικ. Ιγγλέσης, *στο ίδιο*, σελ. 392-393.

49 Ο Σιμωνίδης Βλαβιανός (1873-1946), το 1904, ίδρυσε, στα Πατήσια, την πρώτη ιδιωτική νευρολογική-ψυχιατρική κλινική, με την επωνυμία «Νοσοκομείον Νευρικών Νοσημάτων MAISON DE SANTE». Σήμερα, σε αυτό το νεοκλασικό κτίριο της κλινικής στεγάζεται το 21ο Δημοτικό Σχολείο Αθηνών «Λέλα Καραγιάννη», βλ. <http://photodentro.edu.gr/aggregator/lo/photodentro-aggregatedcontent-8526-7172>. (ανακτήθηκε στις 4/7/2016)

Περιορίζεται εδώ η παρουσίαση των «προαστείων» που αφενός συνεχόνται με την πόλη και αφετέρου παρέμειναν στον Δήμο Αθηναίων. Ο Νικ. Ιγγλέσης στον *Οδηγό του 1921* μετά την αναλυτική παρουσίαση των δραστηριοτήτων των είκοσι τριών προαστίων αναφέρεται συνοπτικά στα διάφορα «εξοχικά κέντρα» της πρωτεύουσας που διέθεταν πανδοχεία και εστιατόρια για τους επισκέπτες:

Άλλα μεμονωμένα μικρά εξοχικά κέντρα ή σταθμοί αναψυχής διά τους εκδρομείς υπάρχουν πλείστα όσα ως οι Αγ. Ανάργυροι (ώρ. 1) Αγ. Ιωάννης Κυνηγός (ώρ. 1.45') Αγ. Μελέτιος (ώρ. 1.45') Άγιος Σάββας (0.30') Άδαμες (ώρ. 2.25') Τράχωνες (ώρ. 1.10') Σκαραμαγκάς (ώρ. 2.10') ως και τα επόμενα.

ΑΓ. ΠΑΡΑΣΚΕΥΗ. 1 ώρ. προς τα ΒΑ των Αθηνών. Οδός αμαξιτός, 0.15' ανατολικάς του Χαλανδρίου. Σταθμός αμαξών. Ομώνυμος ναός και τέσσερα πανδοχεία, όπου δίδονται και γεύματα επί παραγγελία. Συγκ. αυτοκινήτων.

ΓΑΛΑΤΣΙ. Ημίσεια νωρ. προς ΒΑΒ των Άνω Πατησίων. Αρκετά πανδοχεία και ζυθεστιατόρια εντός εκτάσεως πευκόφυτου. Μετάβασις διά λεωφορείων, αμαξών και αυτοκινήτων.

ΓΛΥΦΑΔΑ. Νέον εξοχικόν κέντρον με νέαν ρυμοτομίαν, με κατάφυτους εκτάσεις πευκόνων κλπ δένδρων, συνενών από υγιεινής απόψεως και της ξηράς και της θαλάσσης την δρόσον. Προσπάθειαι πυκνού συνοικισμού με χάραξιν αμαξιτής οδού και επέκτασιν του τροchioδρόμου διά Π. Φαλήρου – Πικροδάφνης και πέραν· καλλιτέρα συγκοινωνία νυν δι' ατμακάτου. Μικροπαντοπωλεία: Τσιτσιμπάκου Τιμ., Στεφανουδάκη Αλ. Κτηματογεωργοί δε: Δήμας Ν., Μίχας Φ., Νάσος Φ., Στέφας Σ., Τρακάδας Π.

ΔΙΟΝΥΣΟΣ. Πέραν της Κηφισσίας, προς τα Λατομεία του Πεντελικού, εις το 11.8 χιλίον. των σιδηρ. Αττικής (τέρμα). Εργατικός συνοικισμός μετά μαγειρείων, καφφείων κτλ. Κατά την αρχαιότητα υπήρχεν ενταύθα ιερόν του Διονύσου. Ανασκαφαί εγένοντο τω 1888 υπό της Αμερικάνικης Σχολής. Ετ. Μαρμάρων «Διόνυσος» τλ.21. Νέον Ξενοδοχείον μετά εστιατορίου.

ΚΑΙΣΑΡΙΑΝΗ. Απέχει των Αθηνών 2.30' κείται προς τας Δ υπορείας του Υμηττού όπου άλλοτε ο Βωμός της Αφροδίτης. Κατά την αρχαιότητα εφημιζετο η περίφημος ιαματική πηγή «Κύλλου Πήρα». Σήμερον το ύδωρ της Καισαριανής πωλείται εις Αθήνας ως υγιεινόν παρά της εταιρείας Ζωγράφου. Έχει ελάχιστα μαγαζιά.

ΜΟΝΗ ΠΕΝΤΕΛΗΣ. Εις ύψος 366 μ. εντός καταφύτου και γραφικωτάτης θέσεως. Η Μονή διατηρεί βυζαντινάς τοιχογραφίας. Παρ' αυτήν δε (Αγία Τριάς) ρέει πηγή δροσερού και υγιεινού ύδατος. Εν τη Μονή παρέχεται πάσα φιλοξενία. Άρτιον παντοπωλείον ευρίσκει ο οδοιπόρος εν των περιβόλω αυτής. Εις απόστασιν 10' παρά την Έπαυλιν Σκουζέ υψούται μαρμάρινον μέγαρον της Δουκίσσης της Πλακεντίας. Προ της εισόδου της Μ. Πεντέλης ο ιατρός καθηγητής Σ. Τσάκωνας ίδρυσε μέγα κομψόν ξενοδοχείον «Πλακεντία» τηλ. 18 άριστον διά τους εκεί μεταβαίνοντας.

ΣΤΑΥΡΟΣ. Εις το στ στάδιον από των Αμπελοκήπων διά της λεωφόρου Κηφισσίας. Σταθμός αναψυχής, δύο πανδοχεία και εκλεκτόν ύδωρ. Αμαξιτή δ' εντεύθεν οδός φέρει διά Χαλανδρίου εις την άνω Μ. Πεντέλην.

ΤΡΙΑ ΓΕΦΥΡΙΑ. 0.15' προς Α Αγ. Μελετίου (Σεπώλια), όπου εκτεταμένοι φυτεΐαι και δενδρώνες, ρέοντα ύδατα και ζυθεστιατόρια, παρέχουν σταθμόν αναψυχής εις πάσαν εποχήν του έτους.

ΨΥΧΙΚΟ. ώρ. 0.50'. Φυτεΐαι και ελαιώνες, Έπαυλις Κ. Νικήτα, ένθα κατοικεί μετά του αδελφού του οικογενειακώς⁵⁰.

50 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 399.

Ο βοτανολόγος συγγραφέας Ιωσήφ Λ. Χαϊμάν, αναφερόμενος στους έξω από την πόλη κήπους των προαστίων, σημειώνει το 1926 στη *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*:

Εκ τούτων η Κολοκυνθού με τους πολλούς λαχανόκηπους και ανθόκηπούς της, μη επηρεασθείσα πολύ εκ της επεκτάσεως της πόλεως, εξακολουθεί να παράγει όχι μόνον λαχανικά, με τα οποία τροφοδοτεί τας Αθήνας, αλλά και άφθονα άνθη διαφόρων ειδών, ιδιαίτέρως δε χρυσάνθεμα και τριαντάφυλλα.

Τα Πατήσια έχασαν τον τύπον του προαστείου, με την εκεί οικοδόμησιν πολλών οικιών, καταστημάτων και εργοστασίων, οι δε λαχανόκηποι και ανθόκηποι απεμακρύνθησαν, προς τον δρόμον ιδίως των Λιοσίων.

Τα Σεπόλια συγκεντρώνουν εις τα άκρα της περιοχής των τους μεγαλύτερους παραγωγικούς ανθοκήπους, με την εφαρμογήν δε της νέας κηπουρικής τέχνης και την εγκατάστασιν πολλών θερμοκηπίων κατορθώνουν να παράγουν πρώιμα και όψιμα άνθη πλείστων ειδών και ν' ανταποκρίνονται εις την εν Αθήναις ζήτησιν. Διότι οι Αθηναίοι, χωρίς να είναι υπερβολικά φιλανθείς, χρειάζονται αρκετάς χιλιάδας οκάδων τριανταφύλλων, χρυσαυθήμεων, μενεξέδων, γιασεμιών, κρίνων και άλλων ανθέων κατ' έτος διά τους γάμους, τας κηδείας, τα δώρα και διά στολισμόν.

Το Χαλάνδρι, με την πυκνωθείσαν συγκοινωνίαν δι' αυτοκινήτων, έγινε πολύ συχνά θερινόν κέντρον. Εν τούτοις πλήθος των νέων οικιών και τα πολλά ζυθεσιατόρια δεν αφήρεσαν εξ ολοκλήρου ακόμη τον αγροτικόν χαρακτήρα του προαστείου τούτου, το οποίον με τας αμπέλους, τας ελαίας, τας μορέας, τα πεύκα και το κατάφυτον από καλάμια ποτάμι του δίνει εις τους Αθηναίους την ευκαιρίαν ν' απολαύσουν ολίγην αγροτικήν ζωήν.

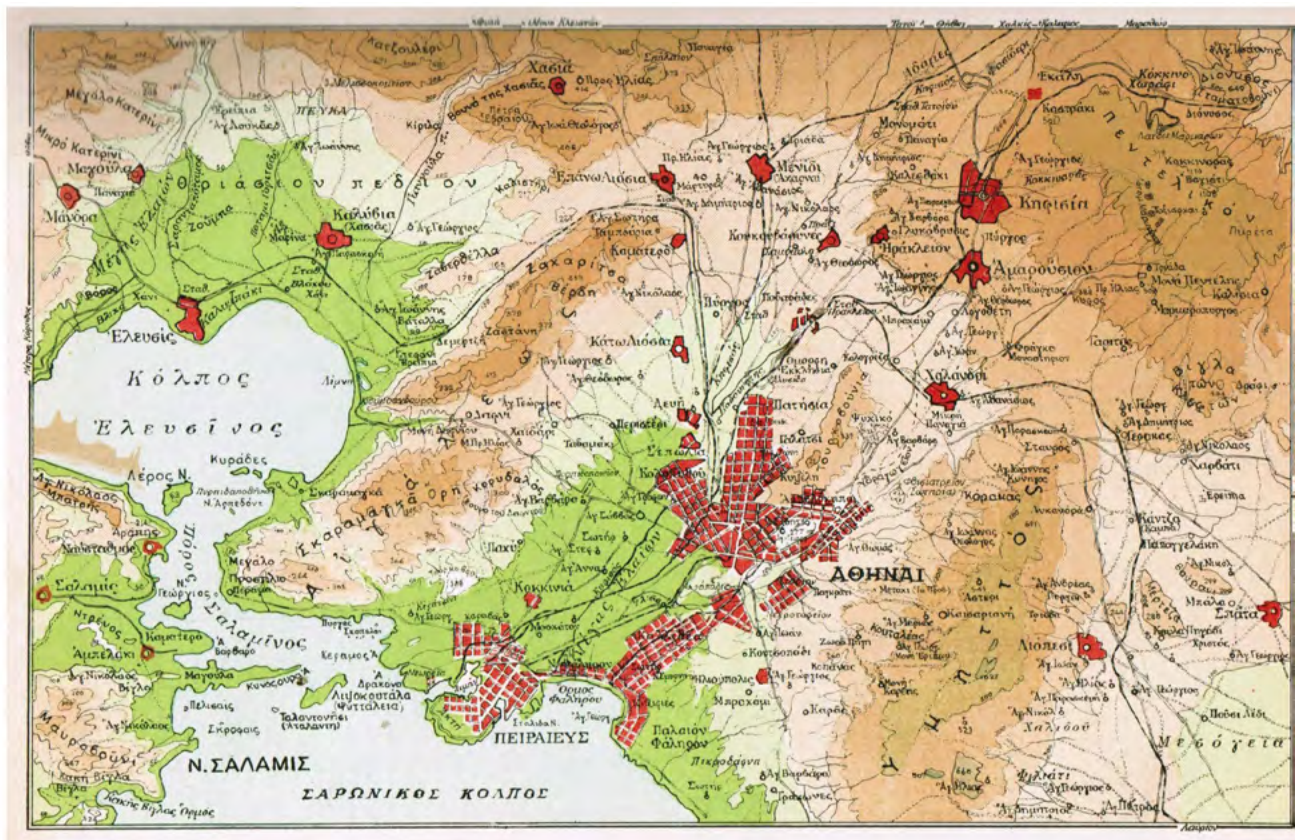
Το Μαρούσι με την αύξησιν των μονίμων κατοίκων του και το πλήθος των παραθεριζόντων έχασε πλέον τον αγροτικόν του χαρακτήρα, χωρίς όμως να χάση και την εξοχικήν του μορφήν, εξακολουθεί δε την εκλεκτήν παραγωγήν φράουλας και καλού ελαίου. Υπάρχουν εκεί και παραγωγικά δενδροκομεία, ιδίως με αχλαδιές, βερυκοκιές, κερασιές και βυσσινιές, ολίγον δε έξωθεν του χωρίου, καθ' όλας τας διευθύνσεις, οργά η βλάστησις με την πλούσιαν ποικιλίαν των φυτών της Αττικής.

Η Κηφισιά, παρά την ατυχίαν της μειώσεως των υπογείως και επιγείως ρεόντων υδάτων της, εξακολουθεί να διατηρή την πρασίνην της μορφήν, με τας υψηλοτάτας λεύκας, τας πλατάνους, τας πικροδάφνας, τα πεύκα και τα εκλεκτά οπωροφόρα της, ιδίως κερασέας, βυσσινέας, αχλαδέας, βερυκοκέας, δεν έπαυσε δε και η εν αυτή παραγωγή εκλεκτής ποιότητος φράουλας και ελαίου, και η καλλιέργεια ανθοκομικών φυτών, ιδίως του αρωματικοτάτου μενεξέ, της βιολέττας, των γαρυφάλων, τριανταφύλλων κλπ. Η Κηφισιά με τας πολλάς εξοχικάς επαύλεις παρέμεινε το εξοχικόν κέντρον των πλουσίων. Κάθε, σχεδόν, έπαυλις έχει και ωραίον συμμετρικόν κήπον, κατασκευασμένον κατά τας νέας τεχνοκηπουρικές μεθόδους, με πλούσιαν συλλογήν ετησίων και πολυετών ανθοκομικών φυτών, από του σταθμού δε μέχρι της κεντρικής πλατείας υπάρχει θαυμάσιον άλσος, εις το οποίον έχουν φυτευθή, εκτός των συνήθων φυτών, και δενδροστοιχίαι από αγριοκαστανέας.

Κατά τα τελευταία έτη εδημιουργήθησαν και πολλά άλλα εξοχικά προάστεια περί τας Αθήνας, εκ των οποίων τα κυριώτερα είναι το Ψυχικόν, η Ηλιούπολις και η Γλυφάδα [...] ⁵¹.

51 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, σ. 242. Για μια άλλη οπτική της Αθήνας πριν τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο βλέπε Αλέξανδρος Παπαγεωργίου-Βενετιάς, *Η Αθήνα του μεσοπολέμου, μέσα από τις Μέρες του Γιώργου Σεφέρη*, εκδ. Ίκαρος, Αθήνα 2006

Χάρτης 4 Η πρωτεύουσα και οι γύρω οικισμοί το 1927

Πηγή: Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1927, σελ. 320

Πίνακας 6 Πληθυσμός και συνοικισμοί του Δήμου Αθηναίων, 1920

ΔΗΜΟΙ		Οικογένειες	Σύνολο	Άρρενες	Θήλεις
ΑΘΗΝΑΙΩΝ Εντός σχεδίου της πόλεως	Α τμήμα	8.460	37.912	19.881	18.031
	Β τμήμα	2.418	2.418	8.394	4.916
	Γ τμήμα	9.050	37.944	19.572	18.372
	Δ τμήμα	7.057	31.316	17.404	13.912
	Ε τμήμα	9.831	42.411	21.684	20.727
	ΣΤ τμήμα	10.322	44.829	22.380	22.449
	Ζ τμήμα	5.828	26.098	12.393	13.705
	Η τμήμα	6.576	51.545	37.222	14.323
Εκτός του σχεδίου της πόλεως (*)		1.097	7.626	5.120	2.506
	Σύνολο	60.639	292.991	164.050	128.941

*Στον Δήμο Αθηναίων περιλαμβάνονται και οι παρακάτω συνοικισμοί των οποίων ο πληθυσμός συνυπολογίσθηκε στον εκτός σχεδίου πληθυσμό της πόλεως Αθηνών

1. Βούθουλας		86	379	212	167
2. Γουδί		91	3.181	2.718	463
3. Ιερά Οδός		126	583	337	246
4. Κολοκυνθού		250	1.155	629	526
5. Ποδαράδες		8	50	32	18
6. Ποδονίφτης		22	110	59	51
7. Σεπόλια		514	2.168	1.133	1.035
	Σύνολο	1.097	7.626	5.120	2.506
2. Αγία Βαρβάρα		9	33	30	3
3. Αγία Ελεούσα		60	263	134	129
4. Άγιος Ιωάννης Ρέντης		173	885	501	384
5. Άγιος Κοσμάς		1	2	2	
6. Αμαρούσιον		830	3.450	1.656	1.794

7. Ανάλατος		11	46	25	21
8. Βούλα		2	31	15	16
9. Βουλιαγμένη		2	59	40	19
10. Γαλάτσι		67	319	170	149
11. Γέρακας		5	45	14	31
12. Γλυφάδα		35	173	89	84
13. Δαφνί		15	486	304	182
14. Ηράκλειον		75	341	167	174
15. Καισαριανή		5	11	8	3
16. Καλλιθέα		924	4.185	2.104	2.081
17. Καλογρέζα		6	29	20	9
18. Καματερόν		85	378	184	194
19. Καρράς		9	61	34	27
20. Κατσιπόδι		51	177	90	87
21. Κηφισσία		800	3.385	1.734	1.651
22. Κουκουβάουνες		237	972	512	460
23. Κουτσουκάρι		31	78	42	36
24. Μοσχάτον		301	1.290	663	627
25. Μπραχάμι		153	749	355	394
26. Νέα Λιόσια		249	1.121	591	530
27. Παλαιόν Φάληρον		464	2.245	1.219	1.026
28. Παράγκες		67	414	241	173
29. Πεντέλη		17	98	75	23
30. Περιστερί		23	123	66	57
31. Πικροδάφνη		14	58	34	24
32. Πυριτιδοποιείον		38	147	86	61
33. Σκαραμαγκά		5	25	20	5
34. Τζιτζιφιές		98	446	209	237
35. Τραχώνες		9	32	16	16
36. Χαϊδάρι		18	40	27	13

37. Χαλάνδριον		453	1.897	971	926
38. Χασάνι		11	60	38	22
39. Ψυχικόν		15	64	38	26
	Σύνολο	66.007	317.209	176.574	140.635

Πηγή: Απογραφή πληθυσμού 1920.

Το 1928, μετά την απόσπαση πολλών τμημάτων και τη δημιουργία νέων δήμων και κοινοτήτων, ο Δήμος Αθηναίων άρχισε να περιορίζεται χωρικά, αλλά το τμήμα του προσφυγικού πληθυσμού που παρέμεινε στην πόλη διόγκωσε τον πληθυσμό ανάμεσα στις δυο απογραφές, από τους 292.991 στους 392.781 κατοίκους. Η Περιφέρεια των πρώην Δήμων Αθηναίων και Πειραιώς διέθετε πλέον εννέα δήμους: τον Δήμο Αθηνών, τους πέντε που αποσπάστηκαν από αυτόν (δηλαδή τους Δήμους Βύρωνος, Καισαριανής, Καλλιθέας, Νέας Ιωνίας, Περιστερίου και Πειραιώς) και τους δύο που αποσπάστηκαν στη συνέχεια από τον Δήμο Πειραιώς, δηλαδή του Αγίου Γεωργίου Κερατσινίου και της Νέας Κοκκινιάς. Σε αυτούς πρέπει να προσθέσουμε και τις τριάντα πέντε κοινότητες οι οποίες αποτελούσαν όλα τα «προάστεια» της προηγούμενης δεκαετίας (όπως είδαμε προηγουμένως) και έμελλαν να αυξήσουν θεαματικά το μέγεθός τους χάρη στην άφιξη του προσφυγικού πληθυσμού.

Η πόλη μεταβαλλόταν ραγδαία και οι συνοικισμοί της αύξαναν συνεχώς τον πληθυσμό τους, όπως φαίνεται και στον Οδηγό του Νικ. Ιγγλέση του 1930:

Εις τον ως ανωτέρω πληθυσμόν της πόλεως των Αθηνών (1928) περιλαμβάνονται και οι κατοικούντες:

α) τα εκτός του σχεδίου της πόλεως τμήματα των εξής συνοικιών:

<i>Αβερωφείου</i>	<i>κάτ. 9.917 (άρρ. 5.126)</i>
<i>Αμπελοκήπων</i>	<i>κάτ. 6.262 (άρρ. 4.113)</i>
<i>Α Νεκροταφείου</i>	<i>κάτ. 2.363 (άρρ. 1.229)</i>
<i>Βοτανικού</i>	<i>κάτ. 2.568 (άρρ. 1.386)</i>
<i>Γούβας</i>	<i>κάτ. 3.820 (άρρ. 1.933)</i>
<i>Θυμαρακίων</i>	<i>κάτ. 2.870 (άρρ. 1.461)</i>
<i>Κολοκυνθούς</i>	<i>κάτ. 2.114 (άρρ. 1.087)</i>
<i>Κυψέλης</i>	<i>κάτ. 862 (άρρ. 433)</i>
<i>Παγκρατίου</i>	<i>κάτ. 4.662 (άρρ. 2.302)</i>
<i>Πατησίων</i>	<i>κάτ. 7.440 (άρρ. 3.535)</i>
<i>Πετραλώνων</i>	<i>κάτ. 1.883 (άρρ. 1.032)</i>
<i>Ρουφ</i>	<i>κάτ. 3.170 (άρρ. 2.029)</i>
<i>Σεπολίων</i>	<i>κάτ. 6.649 (άρρ. 3.457)⁵²</i>

52 Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930*, σελ. 115.

Πίνακας 7 1921. Προάστια Αθηνών και ο
πληθυσμός τους, σύμφωνα με τον *Οδηγό* του Ν.
Ιγγλέση

ΠΡΟΑΣΤΙΑ	ΑΡΙΘΜΟΣ ΚΑΤΟΙΚΩΝ
1. Άγιος Ιωάννης Ρέντης	1.401
2. Άγιος Κοσμάς	20
3. Αμαρούσιον	2.277
4. Αμπελόκηποι	789
5. Ανάλατος	75
6. Ηράκλειον	127
7. Καλλιθέα	1.270
8. Καρράς (Άνω και Κάτω)	100
9. Κηφισσιά	2.120
10. Κολοκυνθού	1.415
11. Μπραχάμι	517
12. Πατήσια	5.021
13. Κουκουβάουνες	85
14. Λιόσα (Άνω)	70
15. Λιοσα (Κάτω)	80
16. Μοσχάτον	203
17. Ποδονίφτης	200
18. Πυριτιδοποιείον (Φρενοκομείον Μονή Δαφνίου)	600
19. Σεπόλια	450
20. Τζιτζιφιές	300
21. Φάληρον Νέον	
22. Χαλάνδριον	1.243
23. Παλαιόν Φάληρον	1.000

Πηγή: Νικ. Ιγγλέσης, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1921*, σελ. 385-396.

Η γύρω περιοχή άλλαξε επίσης, όπως περιγράφει ο Ιγγλέσης το 1930 στον Οδηγό του:

Εκ των παλαιών παρά την πόλιν εξοχών έχουσιν ενωθή εξ ολοκλήρου μετ' αυτής τα Πατήσια και η Κολοκυνθού, ενώ αφ' ετέρου η θεωρουμένη πρότερον ως προάστειον των Αθηνών Καλλιθέα, εξελιχθείσα εις πυκνοκατοικητον πόλιν, αποτελεί ήδη (μετά των συνοικισμών Νέας Σμύρνης και Τζιτζιφιών) ιδίαν κοινότητα, πληθυσμού 30.000 περίπου κατοίκων. Σήμερον αι Αθήναι έχουν ως εξοχικά κέντρα και τόπους παραθερισμού: το Ηράκλειον και το Αμαρούσιον (ανήκοντα εις τας ομώνυμους κοινότητας), την Κηφισσιάν και την Εκάλην (αποτελούσας ιδίας κοινότητας), τον Διονύσιον και τον Αγ. Ανδρέαν (της κοινότητας Μαραθώνος), το Ψυχικό και το Χαλάνδρι (ομώνυμοι κοινότητες), την Αγ. Παρασκευή και Πεντέλην (της κοινότητας Χαλανδρίου), το Παλαιόν και Νέον Φάληρον, Καλαμάκι, Γλυφάδαν (ίδιαι χωρισταί κοινότητες), την Βούλαν και την Βουλιαγμένην (της κοινότητος Κορωπίου)⁵³.

Αξίζει να σημειωθεί ότι ως προάστια πλέον ο Ιγγλέσης αναφέρει μόνον πέντε οικισμούς που μέσα σε είκοσι χρόνια είχαν πολλαπλασιάσει τον πληθυσμό τους, όπως η Καλογρέζα, που το 1907 διέθετε μόλις δεκαέξι κατοίκους.

Οι τελευταίες σημαντικές αποσπάσεις έγιναν το 1934 και πλέον, στον υπόλοιπο 20ό αιώνα, ο πληθυσμός της πόλης ταυτίζεται με εκείνον του Δήμου Αθηναίων.

Η επιδίωξη αποτελεσματικότερου ελέγχου του συνεχώς αυξανόμενου πληθυσμού επί της δικτατορίας Μεταξά οδήγησε στη σύσταση της Περιφέρειας Διοικήσεως Πρωτευούσης που περιλάμβανε εννέα δήμους και τριάντα έξι κοινότητες.

Η Περιφέρεια Διοικήσεως Πρωτευούσης συνεστήθη ως οργανισμός διά του Α.Ν. 44 της 29/31 Αυγούστου 1936 «περί συστάσεως Διοικήσεως Πρωτευούσης» του οποίου η περιφέρεια ήτο η των δήμων Αθηνών και Πειραιώς και των εξ αυτών αποσπασθέντων δήμων και κοινοτήτων. Του οργανισμού προΐστατο υπουργός, (Κ. Κοτζιάς) μέλος του Υπουργικού Συμβουλίου (αρμοδιότητες νομάρχου και υπουργού των εσωτερικών). Η Διοίκηση Πρωτευούσης καταργήθηκε διά του Α.Ν. 2921 της 22 Απριλίου 1941 και παρέμεινε ως διοικητική περιφέρεια του νομού Αττικής⁵⁴.

Η κεντρική θέση που κατείχε το 1907 ο Δήμος Αθηναίων στο πολεοδομικό συγκρότημα διατηρήθηκε και

53 Νικ. Ιγγλέσης, στο ίδιο.

54 Σύγχρονος Εγκυκλοπαίδεια Ελευθερουδάκη, τόμ. 5, σελ. 1058 και Κωνσταντίνος Κοτζιάς, «Η διοίκηση της πρωτευούσης και αι σκέψεις της», *Τεχνικά Χρονικά*, έτος ΣΤ, τχ. 11 (1 Ιανουαρίου-1 Φεβρουαρίου 1937), σελ. 1-2 <http://opac.tee.gr/cgi-bin-EL/egwcgi/529451/showfull.egw/1+0+80+full> (ανακτήθηκε 4/7/2016)

το 1920, λόγω της εσωτερικής μετανάστευσης, αλλά και της άφιξης προσφύγων τη δεκαετία του 1910. Από το προσφυγικό κύμα του 1922, εγκαταστάθηκαν τελικά στην πόλη μόνον 125.000 άνθρωποι (σύμφωνα με την απογραφή του 1928), ενώ οι υπόλοιποι κατοίκησαν την περιφέρεια της πρωτεύουσας, στις νέες κοινότητες που δημιουργήθηκαν. Αυτό αποτέλεσε την αρχή για την εξασθένιση της θέσης της πρωτεύουσας στον αστικό πληθυσμό. Στη συνέχεια, μάλιστα, αποδυναμώθηκε και η πρωτοκαθεδρία του Δήμου, καθώς δημιουργήθηκαν συνεχώς νέες κοινότητες, που σταδιακά αναβαθμίστηκαν σε δήμους, μέσω των οποίων μετατοπίστηκε και το πληθυσμιακό κέντρο βάρους προς την περιφέρεια. Πράγματι, οι δήμοι και οι κοινότητες αποσπάστηκαν ήδη από το 1925 και τη δεκαετία του 1930, όχι μόνον λόγω των προσφύγων αλλά και ως συνέπεια της αύξησης του κύματος της εσωτερικής μετανάστευσης που κατευθύνθηκε επίσης σε μεγάλο βαθμό στην περιφέρεια, ενισχύοντας τους υπάρχοντες δήμους ή συγκροτώντας νέους⁵⁵

Πίνακας 8 Τα προάστια της πρωτεύουσας το 1930

ΠΡΟΑΣΤΙΑ	ΑΝΔΡΕΣ	ΓΥΝΑΙΚΕΣ	ΣΥΝΟΛΟ
Καλογρέζα	1.015	1.212	2.247
Καματερό	200	188	388
Κουκουβάουνες	618	586	1.204
Κουτσουκάρι	1.173	1.256	2.429
Ήμορφη Εκκλησιά	15	9	24

Πηγή: Νικ. Ιγγλέση, *Οδηγός της Ελλάδος του έτους 1930*, σελ. 115.

Πίνακας 9 Κατανομή πληθυσμού (%) στο πολεοδομικό συγκρότημα πρωτευούσης, μεταξύ 1907 και 1961

	1907	1920	1928	1940	1951	1961
ΔΗΜΟΣ ΑΘΗΝΑΙΩΝ	67,0	64,6	49,4	42,8	41,0	33,9
ΔΗΜΟΣ ΠΕΙΡΑΙΑ	29,8	29,5	24,0	16,6	13,5	10,2
ΥΠΟΛΟΙΠΟΙ ΔΗΜΟΙ	3,2	5,9	26,6	40,6	45,5	55,9

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού των αντίστοιχων ετών.

55 Βλέπε Eugenia Bournova, «The creation of new cities in the region of the Greek capital during the twentieth century: the case of Egaleo», *ό.π.*

Χάρτης 5 Σχέδιο της πόλεως των Αθηνών, 1944 (1: 10,000)

Πηγή: Town Plan of Athinai (Athens), Geographical section general staff No 4457, War office 1944. Συλλογή Χαρτών του ΕΛΙΑ-ΜΙΕΤ.

1.4 Διοικητική διαίρεση του Δήμου Αθηναίων

Η πρώτη επίσημη διαίρεση των Αθηνών σε συνοικίες⁵⁶ έγινε με το ψήφισμα υπ' αριθμόν 307 του 1908 του Δημοτικού Συμβουλίου, που επικυρώθηκε με το βασιλικό διάταγμα της 7ης Ιουνίου 1908. Σύμφωνα με αυτό, καθορίστηκε επίσημα η διαίρεση της πόλης σε τέσσερα Τμήματα, που περιλάμβαναν εξήντα μία συνοικίες, οι περισσότερες από τις οποίες έλαβαν ονομασίες εμπνευσμένες από την αρχαιότητα. Το 1911 ψηφίστηκε νόμος (ΓΧΝΖ της 22ας Μαρτίου 1910) για την κατάρτιση Κτηματικού Χάρτη, η οποία ανατέθηκε στη Χαρτογραφική Υπηρεσία Στρατού. Οι κτηματογραφικές εργασίες διήρκεσαν περίπου ενάμιση χρόνο και διακόπηκαν λόγω της κήρυξης της επιστράτευσης τον Σεπτέμβριο του 1912. Στην έκθεση που υπέβαλε το 1912 η Υπηρεσία για τις εργασίες της η πόλη των Αθηνών:

είχε 62 συνοικίας και 2.792 τετράγωνα, εξ' ων 1.950 ήσαν ωκοδομημένα και 842 ανοικοδομητά ή αραιότατα ωκοδομημένα. Αι μεγαλύτεραι συνοικίαι ήσαν η του Κολωνού με 176 τετράγωνα, η της Καλλιθέας με 168 και η της Νεαπόλεως με 127 τετράγωνα. Αι δε μικρότεραι ήσαν η του Ωδείου Αθηνών με 6 τετράγωνα και αι των άνω Πατησίων, Ζαπτείου και Λυκείου, με 9 τετράγωνα εκάστη⁵⁷.

Οι συνοικίες αποτέλεσαν ενότητα αναφοράς για την έκδοση αποτελεσμάτων απογραφής μόνο το 1920. Το ίδιο συνέβη και με τη διαίρεση σε ενορίες: τα στατιστικά αποτελέσματα σχετικά με τον πληθυσμό τον καταμεμημένο στις σαράντα δύο ενορίες της πόλης δημοσιεύτηκαν μόνο για την απογραφή του 1920. Από τη δημοσίευση αυτή γίνεται εμφανές ότι οι υψηλές πληθυσμιακές πυκνότητες αφορούσαν τις πολύ μικρές συνοικίες του ιστορικού κέντρου –οι πιο πυκνοκατοικημένες ήταν εκείνες γύρω από την Ακρόπολη και από την Ομόνοια μέχρι το Σύνταγμα. Ελάχιστες συνοικίες (όπως η Νεάπολη) βρίσκονταν έξω από ιστορικό τρίγωνο, χωρίς όμως να ξεπερνούν συνολικά σε μέση πυκνότητα τα 212 άτομα/εκτάριο, όταν τα αντίστοιχα κεντρικά «gionì» της Ρώμης είχαν το 1921 τη διπλάσια πυκνότητα⁵⁸.

Οι συνοικίες του ιστορικού κέντρου κατοικούνταν, σύμφωνα με την έρευνα στις εργατικές συνοικίες της Αθήνας και του Πειραιά που διεξήχθη με εντολή του υπουργείου Εθνικής Οικονομίας, από τα λαϊκά στρώματα. Στην Αθήνα του 1920 τα φτωχά στρώματα κατοικούσαν στο ιστορικό κέντρο, σε κτίσματα από την εποχή της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, και στην περιφέρεια της πόλης σε παραπήγματα, εκτός δικτύων αστικής υποδομής, ενώ ο αριθμός των κατοίκων που αναλογούσε σε κάθε μονάδα κατοικίας

56 Βλέπε Ελευθέριος Γ. Σκιαδάς, *Οι συνοικίες των Αθηνών, η πρώτη επίσημη διαίρεση (1908)*, Δήμος Αθηναίων, 2001.

57 *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, λήμμα «Αθήναι / κτηματογραφικός», ό.π., σελ. 32.

58 Anne-Marie Seronde-Babonaux, *ό.π.*, σελ. 160.

ανέβηκε, μεταξύ 1913 και 1921, από 10,75 άτομα σε 12,99⁵⁹.

Φαίνεται ότι την επόμενη δεκαετία, μόνο ένα μέρος αυτών των συνοικιών διατηρήθηκαν ως χωρικές αναφορές στην αντίληψη των Αθηναίων, κι αυτές αόριστα οριοθετημένες. Στον *Οδηγό της Ελλάδος του έτους 1930* του Ιγγλέση καταγράφονται οι συνοικίες της πρωτεύουσας, που όμως δεν ξεπερνούσαν τις είκοσι δύο συνολικά, δεν φέρουν όλες τα γνωστά ονόματα ενώ αναφέρονται και εντελώς νέες (όπως τα Καρεκλάδικα στην Αγία Ειρήνη).

Παλαιότερον αι συνοικίαι της πόλεως διεκρίνοντο διά των κατωτέρω ονομασιών, διατηρουμένων ανεπισήμως και σήμερα:

Αλυσίδα	Τέρμα οδού Πατησίων
Αναφιώτικα	Περί την Ακρόπολιν
Βάθεια	Αρχή οδού Αχαρνών
Βασιλικά	Τέρμα Λιοσίων
Βατραχονήσι	<i>Παρά συν. Υμηττού</i>
Βουθούλα	Τέρμα λεωφόρου Αλεξάνδρας
Γούβα	Όπισθεν Σταδίου
Δημοπρατηρίου	Μεταξύ πλ. Μητροπόλεως και Μοναστηρακίου
Ελαιώνες	Εκατέρωθεν της Ιεράς οδού
Καμίνια	Τέρμα οδού Αλεξανδρείας
Καρεκλάδικα	Περί την νυν οδ. Αγ. Ειρήνης
Κοπανά	Όπισθεν Α Νεκροταφείου
Κουπούνια	Τέρμα οδ. Παπαδιαμαντοπούλου
Μύλοι Παινέση	Τέρμα οδ. Αγ. Μελετίου
Περιβόλια	Μεταξύ Κολοκυνθούς και Βοτανικού
Πλάκα	Άνωθι Ζαππείου και οδ. Φιλελλήνων, έως οδ. Αδριανού
Πυθαράδικα	Περί την οδού Πλαπούτα
Σχιστό	Περί τον λόφον της Σχιστής Πέτρας
Τρία Γεφύρια	Προ Αλυσίδας, κάτωθι σιδηροδρ. Γραμμής Κηφισσίας
Χαμοστέρνες	Περί τας φυλακάς Συγγρού
Χαυτεία	Μεταξύ οδών Πανεπιστημίου-Σταδίου-Εμ. Μπενάκη και Αιόλου
Ψυρρή	Περί την νυν πλατείαν Ηρώων

59 Αλέκα Καραδήμου-Γερόλυμπου, *Πόλεις και πολεοδομία*, ό.π., σελ. 231 και αναλυτικότερα για την έρευνα αυτή βλέπε Βίκα Γκιζελή, *Κοινωνικοί μετασχηματισμοί και προέλευση της κοινωνικής κατοικίας στην Ελλάδα*, εκδόσεις Επικαιρότητα, Αθήνα 1984.

Πίνακας 10 Η πυκνότητα στις 59* συνοικίες του Δήμου Αθηναίων.
Απογραφή πληθυσμού 1920

ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΚΑΤ/ ΕΚΤΑΡΙΟ	ΣΥΝΟΙΚΙΑ	ΚΑΤ/ ΕΚΤΑΡΙΟ
Πνυκός	0,0	Εθνικού Μουσείου	174,9
Ζαπείου	1,1	Λυκαβηττού	177,7
Ανακτόρων	6,0	Διπύλου	180,9
Δημοτικού Νοσοκομείου	9,3	Αρδηττού	189,7
Πτωχοκομείου	23,1	Ιεράς Οδού	204,1
Πατησίων Κάτω	24,3	Βαράθρου	232,0
Ιλισσού	37,2	Συντάγματος	241,1
Αμπελοκήπων	39,2	Ακροπόλεως	244,8
Κοιμητηρίου	40,8	Διονυσίου Αρεοπαγίτου	260,9
Πατησίων Άνω	43,1	Βάθειας	266,4
Πεδίου Άρεως	44,7	Αχαρνών	272,4
Κυψέλης	63,0	Πολυτεχνείου	299,1
Υμηττού	70,3	Κεραμεικού Έξω	302,5
Αλωπεκής	86,1	Αδριανού	306,1
Ολυμπείου	91,8	Αγίων Θεοδώρων	313,0
Κοίλης	95,4	Κυκλοβόρου	331,5
Ακαδημία Πλάτωνος		Δημαρχείου	333,7
Πειραιώς	96,6	Βουλής	342,7
Λυκείου	103,6	Ωδείου	347,5
Αβερωφείου	104,3	Μελίτης	348,6
Αττικής	105,8	Αγίου Παύλου	356,7
Φιλοπάππου	109,4	Αττάλου	372,0
Σταδίου	111,3	Λυσικράτους	375,9
Κολωνού	115,0	Αγίου Κων/νου	411,6
Ευαγγελισμού	123,6	Νεαπόλεως	422,5

Καλλιρόης	124,8	Μητροπόλεως	439,2
Κυνοσάργους	134,6	Ομονοίας	465,5
Φυλής		Αγοράς	549,5
Πανεπιστημίου	157,5	Αρείου Πάγου	732,3
Διονύσου	160,3	ΜΕΣΗ ΠΥΚΝΟΤΗΤΑ	142,3

*οι άλλες δυο, δηλαδή οι συνοικίες Καλλιθέας και Σικελίας δεν συμπεριλαμβάνονται στην παρουσίαση διότι δεν βρίσκονται εντός των ορίων του Δήμου Αθηναίων.

Πηγή: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά πληροφορία», Ιωάννης Μιχαλόπουλος, Διευθυντής της ΓΣΥΕ, σ. 382.

Ο Νικ. Ιγγλέσης, για την καταγραφή των ονομασιών αυτών των συνοικιών του 1930, χρησιμοποίησε ως πηγή μάλλον τον χάρτη του Κώστα Μπίρη, που συντάχθηκε την ίδια χρονιά και φέρει πολλά τοπωνύμια τα οποία οι Αθηναίοι τα χρησιμοποιούσαν και πριν από τον επίσημο καθορισμό των συνοικιών. Στην επανέκδοση του χάρτη του Μπίρη το 1950, επιβεβαιώνεται ότι αυτά τα τοπωνύμια-συνοικίες παραμένουν σε χρήση είκοσι χρόνια αργότερα και καταγράφονται οι ονομασίες των συνοικιών που χρησιμοποιούνται καθημερινά, παραβλέποντας τις επίσημες ρυθμίσεις.

Πίνακας 11 Πυκνότητα πληθυσμού στα 7 Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων, 1920, 1991, 2001

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	ΚΑΤ/ ΗΑ 1920	ΚΑΤ/ ΗΑ 1991	ΚΑΤ/ ΗΑ 2001
1ο - Στάδιο - Ομόνοια - Πλάκα	212,2	180,7	143,8
2ο - Νέος Κόσμος - Παγκράτι	56,3	188,3	226,4
3ο - Πετράλωνα - Θησείο	70,3	73,6	79,8
4ο - Κολωνός - Ακαδημία Πλάτωνος - Σεπόλια	40,3	136,4	195,3
5ο - ΒΔ έως Προμπονά	11,9	347,5	237,0
6ο - Πατήσια - Κυψέλη	78,8	416,7	366,8
7ο - Αμπελόκηποι - Ερυθρός	21,9	187,8	206,2
ΣΥΝΟΛΟ	75,2*	203,4	197,0

*η μέση πυκνότητα φαίνεται μειωμένη κατά το ήμισυ (75,2 αντί για 142,3) λόγω του διπλασιασμού σχεδόν της έκτασης του Δήμου μετά το 1920.

Πηγές: Επεξεργασία των στοιχείων από τη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά πληροφορία», Ιωάννης Μιχαλόπουλος, Διευθυντής της Γ.Σ.Υ.Ε., σ. 382, έγγραφο Δήμου για το 1991 και πληθυσμός του 2001: <https://goo.gl/pPz0UQ> Έκταση των διαμερισμάτων από το απολογιστικό πρόγραμμα Κακλαμάνη: <https://goo.gl/CPKviS>

Πίνακας 12 Κατανομή του πληθυσμού στα 7 Δημοτικά Διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων, 1920, 1991, 2001

ΔΙΑΜΕΡΙΣΜΑΤΑ	1920	%	1991	%	2001	%
1ο - Στάδιο - Ομόνοια - Πλάκα	144.020	50,5	122.656	15,9	97.570	13,1
2ο - Νέος Κόσμος - Παγκράτι	2.350	9,6	91.560	11,9	110.069	14,7
3ο - Πετράλωνα - Θησείο	42.578	14,9	44.547	5,8	48.305	6,5
4ο - Κολωνός - Ακαδ. Πλάτωνος - Σεπόλια	18.094	6,3	61.246	7,9	87.672	11,7
5ο - ΒΔ έως Προμπονά	4.767	1,7	139.654	18,1	95.234	12,7
6ο - Πατήσια - Κυψέλη	31.610	11,1	167.203	21,7	147.181	19,7
7ο - Αμπελόκηποι - Ερυθρός	16.943	5,9	145.206	18,8	159.483	21,3
ΣΥΝΟΛΟ	285.362	100	772.072	100	747.515	100*

*εξ αιτίας της στρογγυλοποίησης το σύνολο μπορεί να μην ισούται με 100.

Πηγές: Επεξεργασία των στοιχείων από τη Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, λήμμα «Αθήναι / Στατιστικά πληροφορία», Ιωάννης Μιχαλόπουλος, Διευθυντής της Γ.Σ.Υ.Ε, σ. 382, έγγραφο Δήμου για το 1991 και πληθυσμός του 2001: <https://goo.gl/pPz0UQ> Έκταση των διαμερισμάτων από το απολογιστικό πρόγραμμα Κακλαμάνη: <https://goo.gl/CPKviS>

Μέχρι τη δεκαετία του 1980 δεν υπήρξαν εκ νέου ρυθμίσεις σχετικά με τη διοικητική διαίρεση της πρωτεύουσας. Το 1981 αποφασίστηκε η διαίρεση του Δήμου σε επτά διαμερίσματα⁶⁰ και το 1988, με την έγκριση του Γενικού Πολεοδομικού Σχεδίου Δήμου Αθηναίων⁶¹ ορίστηκε η οικιστική διάρθρωση του Δήμου σε επτά διαμερίσματα, τριάντα οκτώ συνοικίες και 129 πολεοδομικές ενότητες (γειτονίες). Η διοικητική διαίρεση της πόλης σε δημοτικά διαμερίσματα, επέτρεψε επιτέλους τη δημοσίευση των αποτελεσμάτων της απογραφής του πληθυσμού το 1991 και το 2001 με αναφορά μικρότερη από τον Δήμο.

Προσπαθήσαμε να εντάξουμε τις πενήντα εννέα συνοικίες στα σημερινά διαμερίσματα και υπολογίσαμε την πληθυσμιακή πυκνότητα κάθε διαμερίσματος με βάση τη σημερινή τους έκταση, ώστε αφενός να

60 ΦΕΚ Α 246/1981.

61 ΦΕΚ 4.2.1988, τεύχος τέταρτο, αριθμός φύλλου 80.

παρατηρήσουμε την εξέλιξη, αφετέρου να καταστήσουμε συγκρίσιμα τα στοιχεία. Γίνεται έτσι εμφανής η μετατόπιση του πληθυσμού στα τέλη του 20ού αιώνα από το ιστορικό κέντρο της πόλης (το 1ο διαμέρισμα) στις περιφερειακές συνοικίες, και προκαλεί ιδιαίτερο ενδιαφέρον ότι τα Πετράλωνα και το Θησείο διατηρούν σχεδόν τον ίδιο πληθυσμιακό όγκο καθ' όλη τη διάρκεια του αιώνα. Ενώ ο πληθυσμός του Νέου Κόσμου-Παγκρατίου και του Κολωνού-Σεπολίων-Ακαδημίας Πλάτωνος υπερτριπλασιάστηκαν ανάμεσα στο 1920 και το 1991, τα Πατήσια και η Κυψέλη πολλαπλασίασαν τον πληθυσμό τους επί 5,3 και συγκροτώντας έτσι το πολυπληθέστερο διαμέρισμα, οι Αμπελόκηποι-Ερυθρός επί 8,6 και το 5ο διαμέρισμα με τα Άνω Πατήσια και τον Προμπονά, που στις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ήταν ακόμα αγροτικές περιοχές, πολλαπλασιάζουν τους κατοίκους τους σχεδόν τριάντα φορές! Το πολυπληθές ιστορικό κέντρο (1ο και 3ο διαμέρισμα) εγκαταλείφθηκε σταδιακά στο πέρασμα του αιώνα, προς όφελος κυρίως των βορειοανατολικών συνοικιών, τάση που διακόπηκε την τελευταία δεκαετία του, όταν οι κάτοικοι κατευθύνονταν πλέον ημικυκλικά του κέντρου, προς συνοικίες που βρίσκονται στο νότιο μισό τμήμα της πόλης, από ανατολικά ως τα δυτικά, δηλαδή στους Αμπελόκηπους, Νέο Κόσμο και Κολωνό-Σεπόλια.

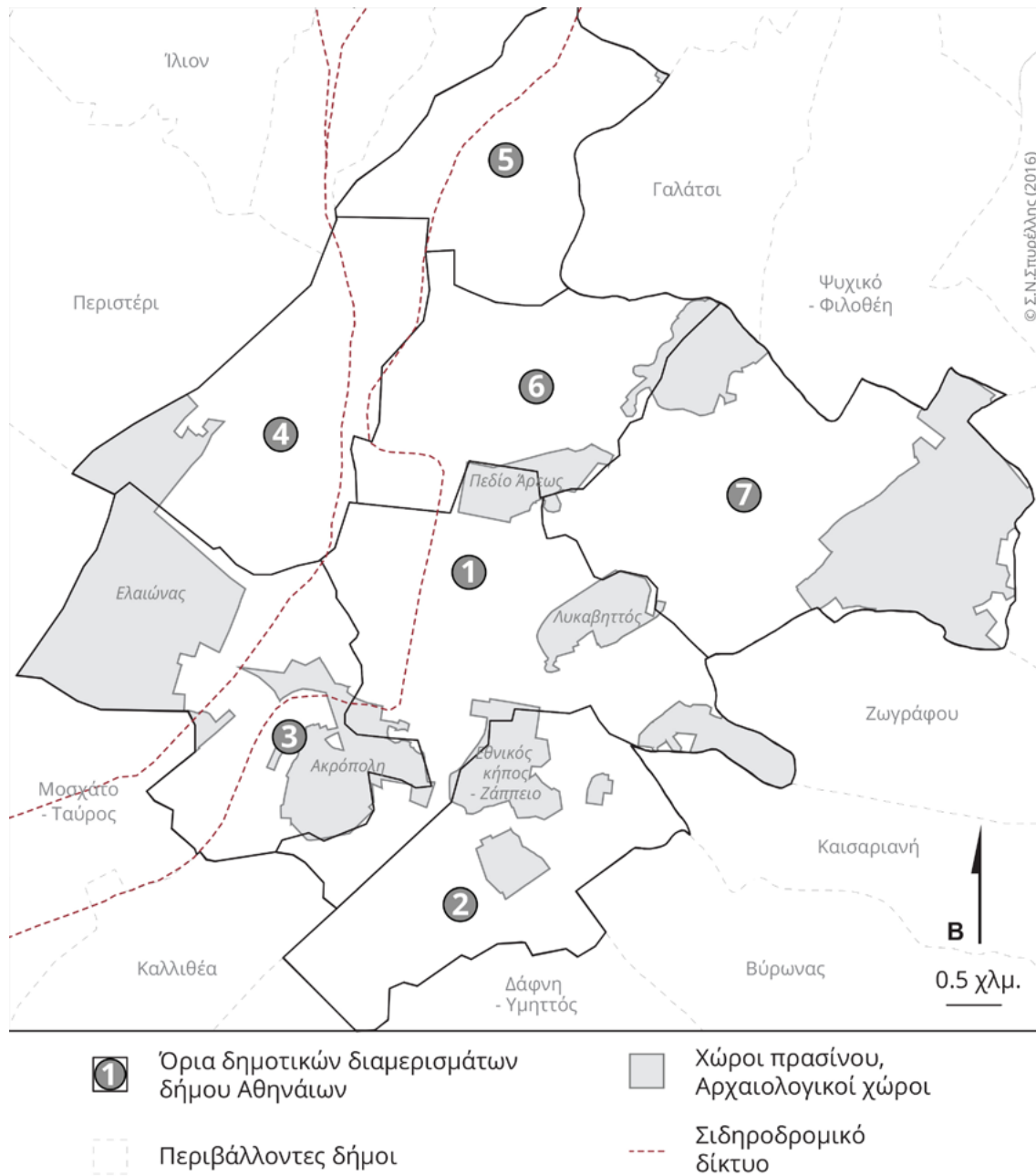
Εκτός από τη διαίρεση σε συνοικίες, η πρωτεύουσα ήταν διαιρεμένη και σε αστυνομικά τμήματα, με σκοπό τον καλύτερο έλεγχο της: μέχρι το 1908 η πόλη κατανεμόταν σε έξι αστυνομικά τμήματα και τόσα παρέμειναν και στην απογραφή του 1920, οπότε έχουμε τη δημοσίευση των σχετικών αποτελεσμάτων και σε επίπεδο αστυνομικών τμημάτων. Αργότερα, μέχρι τη δεκαετία του 1950, η πόλη έφτασε να διαιρείται σε είκοσι επτά αστυνομικές περιφέρειες και σε τριάντα δύο μέχρι το 1960.

Χάρτης 8 Σχέδιο της Αθήνας του 1950 (1: 10.000)

Πηγή: «Αθήναι» του Κώστα Η. Μπίρη, 1950 από τη Συλλογή Χαρτών του ΕΛΙΑ - ΜΙΕΤ

Χάρτης 9 Τα επτά διαμερίσματα του Δήμου Αθηναίων

Πηγή: Απογραφές πληθυσμού των αντίστοιχων ετών.

1.5 Σύνοψη

Στα εξήντα πρώτα χρόνια του 20ού αιώνα ο Δήμος Αθηναίων γνώρισε μεγάλες αλλαγές. Καταρχήν, σημειώθηκαν τεράστιες πληθυσμιακές μεταβολές, αφού ο πληθυσμός του πολλαπλασιάστηκε 4,5 φορές. Το ίδιο διάστημα η έκταση του Δήμου συρρικνώθηκε με τις δεκάδες αποσπάσεις κατά τη δεκαετία του 1920 και 1930, για να δημιουργηθούν νέοι δήμοι. Συνέπεια των αποσπάσεων ήταν να αποδυναμωθεί ο Δήμος Αθηναίων ως σημαίνων πόλος στο αστικό δίκτυο και το βάρος να μετατοπιστεί συνολικά στην Περιφέρεια Πρωτευούσης. Τη δεκαετία του 1950, η δημογραφική ανάπτυξη της Περιφέρειας Πρωτευούσης γινόταν σύμφωνα με ένα κλασικό χωροταξικό σχήμα⁶²: τα δύο αρχικά κέντρα, η Αθήνα και ο Πειραιάς, μεγάλωναν με πολύ πιο αργό ρυθμό από τους δήμους των προαστίων. Ο Δήμος Αθηναίων, που το 1961 συγκέντρωνε το ένα τρίτο του συνολικού πληθυσμού, αυξήθηκε σε δέκα χρόνια κατά 13%, όταν η πόλη μαζί με τα προάστια αυξήθηκαν κατά 34%. Στον Δήμο Πειραιώς, μάλιστα, ο πληθυσμός είχε μειωθεί. Αυτή η στασιμότητα των δύο πόλεων ερχόταν σε αντίθεση με την ταχεία εξέλιξη της περιφέρειας, όπου πολλοί δήμοι διπλασίασαν σε δέκα χρόνια τον πληθυσμό τους.

Συγχρόνως, η έκταση του Δήμου Αθηναίων δεν ήταν ποτέ περιορισμένη σε σχέση με τον πληθυσμό του και δεν υπήρξαν φαινόμενα συνωστισμού αντίστοιχα με αυτά των αναπτυγμένων καπιταλιστικά χωρών της Ευρώπης. Η ελληνική πρωτεύουσα έγινε μια σημαντική πληθυσμιακά ευρωπαϊκή πόλη μόνο μετά την έλευση των προσφύγων και την ένταση της αστικοποίησης. Ακόμα όμως μέχρι το 1960 ο οικιστικός ιστός δεν ήταν πολύ πυκνός ούτε είχε καλύψει το σύνολο της έκτασης του Δήμου, και μπορούσε ακόμη κανείς να εντοπίσει ακόμη και εξοχικά σημεία εντός των ορίων του Δήμου. Τελικά, η πρωτεύουσα διαιρέθηκε διοικητικά μόνο στα τέλη του 20ού αιώνα, καθώς μέχρι τότε δεν είχε υπάρξει ανάγκη αποκέντρωσης κάποιων λειτουργιών. Το κέντρο της πόλης, και σήμερα, είναι το ιστορικό της κέντρο και συγκεντρώνει όλες τις εμπορικές, διοικητικές, πολιτιστικές, οικονομικές και άλλες λειτουργίες, των οποίων η μερική και σταδιακή αποκέντρωση έμελλε να γίνει τον 21ο αιώνα.

62 Guy Burgel, *Αθήνα, η ανάπτυξη μιας μεσογειακής πρωτεύουσας*, Εξάντας, Αθήνα 1976, σελ. 37.

